

**महाराष्ट्र शासन
आदिवासी विकास विभाग**

**“शासकीय आश्रमशाळेतील पटसंख्या पाहणी”
मूल्यमापन अहवाल**

**आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था,
२८ क्वीन्स गार्डन, पुणे ४११००१**

प्रस्तावना

महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजाचा जीवनस्तर उंचविण्यासाठी वेगवेगळ्या योजना राबविण्यात येतात. या योजनांच्या लाभांचे आदिवासींची आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक स्थिती, प्रगती, आरोग्य इत्यादींवर झालेला परिणाम/बदल याबाबतचे मूल्यमापन आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे मार्फत करण्यात येते.

आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी शैक्षणिक विकासाचे महत्त्व लक्षात घेऊन आदिवासी मुलांसाठी शासकीय “आश्रमशाळा समूह” ही योजना महाराष्ट्र शासनाच्या आदिवासी विकास संचालनालयाने १९७२-१९७३ पासून राबविण्यास सुरुवात केली. शासकीय आश्रमशाळा समूह योजनेचा मुख्य उद्देश हा केवळ पुस्तकी शिक्षण देणे हा नसून अतिदुर्गम, डोंगराळ व पाड्यातील आदिवासी मुलां/मुलींमध्ये शिक्षणाची आवड निर्माण करून शैक्षणिक दृष्ट्या त्यांना सुशिक्षित करणे व त्यांचे जीवनमान उंचावणे हा आहे.

आदिवासींचा आर्थिक व सामाजिक विकास जलद गतीने घडवून आणण्यासाठी त्यांना उत्कृष्ट दर्जाचे शिक्षण उपलब्ध करून देणे हे अगत्याचे ठरते. यासाठी राज्यशासनाची आश्रमशाळा ही योजना विशेष महत्वाची आहे. या योजनेचे कार्यान्वयन उद्दिष्टास अनुसरून होते आहे किंवा कसे याबाबत सविस्तर मूल्यमापन करण्याचे शासनाने सुचविले होते. त्या अनुषंगाने सदर योजनेचे मूल्यमापन करण्यात आले आहे.

मूल्यमापन अहवालासंबंधीची प्रश्नावली तयार करणे, प्राथमिक माहिती मिळविणे व आलेल्या माहितीचे तक्तीकरण आणि पृथःकरण करण्याची कामे श्री. हंसध्वज सोनवणे, उपसंचालक (ए.क्षे.वि.का.) यांच्या मार्गदर्शनाखाली श्री. चंद्रशेखर पावसे (संशोधन अधिकारी), श्रीमती लीना पाटील (सांख्यिकी अधिकारी), श्रीमती शीतल सोंजे (संशोधन सहयोगी), श्रीमती संजीवनी काठे (संशोधन सहायक), श्री. मनोज घोरपडे (संशोधन सहायक), व श्री. संतोष सपकाळ (अन्वेषक) यांनी पूर्ण केलेले आहे. मूल्यमापन अहवाल लेखनाचे काम श्री. हंसध्वज सोनवणे, उपसंचालक (ए.क्षे.वि.का.) व श्री श्रीकांत धर्माळे (सांख्यिकी सल्लागार) यांचे मार्गदर्शनाखाली श्री. चंद्रशेखर पावसे (संशोधन अधिकारी), श्रीमती लीना पाटील (सांख्यिकी अधिकारी) व श्रीमती शीतल सोंजे (संशोधन सहयोगी) यांनी पूर्ण केले आहे.

सदर मूल्यमापन पाहणी अहवालाचा आदिवासी विकास विभागा अंतर्गत असलेल्या सर्व शासकीय आश्रमशाळांमध्ये त्यांच्या समस्या सोडविणे व पुढील काळात करावयाच्या उपाययोजना करणेसंबंधीची कार्यवाही करण्यास मदत होईल अशी अपेक्षा आहे.

दिनांक : २.३.२०२०

ठिकाण : पुणे

(नंदिनी आवडे)

आयुक्त

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था,

महाराष्ट्र राज्य, पुणे - ०१

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	विषय	पान क्रमांक
१.		प्रस्तावना	i
२.		अनुक्रमणिका	ii
३.		तक्त्यांची यादी	iv
४.		आकृत्यांची यादी	iv
५.	प्रकरण पहिले	पार्श्वभूमी	१ - ३
		प्रस्तावना	१ - २
		आश्रमशाळा योजनेची व्याप्ती	३
६.	प्रकरण दुसरे	मुल्यमापनाचा उद्देश	४
७.	प्रकरण तिसरे	क्षेत्रीय पाहणी/कार्यपध्दती	५ - ८
८.	प्रकरण चौथे	पृथःकरण	९ - १७
९.	प्रकरण पाचवे	शैक्षणिक सोयीसुविधा -	१८ - २५
		वर्गखोल्या	१८
		बेंचेसची व्यवस्था	१९
		प्रयोगशाळा सुविधा	१९
		ग्रंथालय सुविधा	२०
		संगणक कक्ष	२१
		दृकश्राव्य साधने	२२
		शैक्षणिक दर्जा	२३
		बायोमेट्रिक	२४
		जीवन कौशल्य विषयक प्रशिक्षण	२४
१०.	प्रकरण सहावे	अशैक्षणिक सोयीसुविधा -	२६ - ४४
		इमारतींची स्थिती	२६
		संरक्षण भिंत	२७
		वसतिगृह	२७
		निवासस्थान	२८
		वीजपुरवठा	२८
		स्वच्छतागृह	२९
		पाणीपुरवठा	३०
		पाणीपुरवठा स्रोत	३१
		वैद्यकीय सुविधा	३२
		स्वयंपाकगृह	३३

अ.क्र.	प्रकरण	विषय	पान क्रमांक
१०.	प्रकरण सहावे	अशैक्षणिक सोयीसुविधा -	२६ - ४४
		कोठीगृह	३३
		भोजनकक्ष	३४
		आहार	३४
		वसतिगृह अधीक्षकांची कर्तव्ये	३६
		सुरक्षा रक्षक	३७
		सफाई कामगार	३७
		मनोरंजनाची साधने	३८
		क्रीडांगण	३९
		निवासव्यवस्था	३९
		अग्निशामक यंत्रणा	४२
		अधिकाऱ्यांकडून शाळेची तपासणी	४२
		शाळा व्यवस्थापन समिती	४३
		कायापालट योजना	४३
		११.	प्रकरण सातवे
१२.		प्रपत्रे (प्रश्नावली)	

तक्त्यांची यादी

अ.क्र.	तपशील	तक्ता क्रमांक	पान क्रमांक
१	राज्यातील एकूण आदिवासी शासकीय आश्रमशाळा	१	५
२	अनुसूचित क्षेत्रातील व क्षेत्राबाहेरील शासकीय आश्रमशाळांची माहिती	२	६
३	मूल्यमापन अहवालासाठी निवडण्यात आलेल्या शासकीय आश्रमशाळा	३	७
४	मूल्यमापनासाठी निवडण्यात आलेल्या शासकीय आश्रमशाळेतील वर्ष निहाय विद्यार्थी संख्या	४	९
५	महाराष्ट्र राज्यातील शासकीय आश्रमशाळांमधील वर्ष निहाय विद्यार्थी संख्या	५	११
६	महाराष्ट्रातील एकूण आदिवासी विद्यार्थ्यांची वर्ष निहाय संख्या	६	१३
७	शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांचे एकूण आदिवासी विद्यार्थ्यांशी असणारे शेकडा प्रमाण (%)	७	१३
८	शासकीय आश्रमशाळेच्या सभोवतालच्या परिघातील शाळा	८	१४
९	थेट लाभ हस्तांतरण योजनेमध्ये विद्यार्थ्यांना पुरविण्यात आलेल्या वस्तू	९	१६
१०	पाणी पुरवठ्याचे स्रोत	१०	३१
११	शासकीय आदिवासी आश्रमशाळेत देण्यात येणाऱ्या आहार संबंधीचे वेळापत्रक	११	३५
१२	शासकीय आश्रमशाळांमध्ये शिक्षक व शिक्षकेत्तर कर्मचाऱ्यांच्या निवासाची स्थिती	१२	४०
	शासकीय आश्रमशाळेची तपासणी	१३	४२

आकृत्यांची यादी

अ.क्र.	तपशील	आकृती क्र.	पान क्रमांक
१	शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांची वर्षनिहाय संख्या	१	१०
२	शासकीय आश्रमशाळेतील वर्ष निहाय प्रवेशित मुले व मुली	२	११
३	महाराष्ट्रातील शासकीय आश्रमशाळेतील एकूण वर्षनिहाय प्रवेशित विद्यार्थी	३	१३

प्रकरण - १
पार्श्वभूमी

१.१) प्रस्तावना :

भारतात आदिवासी लोकसंख्येबाबत महाराष्ट्र राज्याचा दुसरा क्रमांक लागतो. ही बाब लक्षात घेवून राज्याचा एकात्मिक विकास साधण्यासाठी आदिवासी समाजाचा विकास हा अत्यंत महत्वाचा ठरतो. म्हणूनच त्यासाठी शासन सातत्याने प्रयत्नशील आहे. भारतीय घटनेच्या कलम ४६ अन्वये अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या मुलांमुलींसाठी शैक्षणिक व आर्थिक बाबींची काळजी घ्यावयाची तरतुद आहे. आदिवासींच्या विकासासाठी शिक्षण हे मध्यवर्ती सूत्र कल्पून स्वातंत्र्यपूर्व काळात देखील आदिवासींच्या शिक्षणासाठी काही प्रयत्न झालेले दिसतात.

श्री.वांद्रेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली १९४७ साली आदिवासींचे विकासाबाबत विचार करण्यासाठी समिती नेमण्यात आली आचार्य भिसे या समितीचे सदस्य होते. या समितीने ठाणे जिल्यातील आदिवासींचा विशेष अभ्यास करून काही महत्वाच्या शिफारशी सुचविल्या.

- १) आदिवासी क्षेत्रात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे असावे.
- २) दर दहा प्राथमिक शाळांत एक मध्यवर्ती माध्यमिक शाळा असावी.
- ३) आश्रमशाळांना जोडून वसतिगृहाची व्यवस्था असावी.
- ४) आश्रमशाळेच्या स्वतंत्र इमारती व शिक्षकांना निवासस्थाने बांधावी.
- ५) शेती शिक्षणाची व्यवस्था व्हावी.

या समितीच्या सुचनांची अंमलबजावणी करत शासनाने १९५४ साली जव्हार तालुक्यातील तलवडे या गावी पहिली शासकीय आश्रमशाळा सुरू केली.

१९६९ साली योजना आयोगाने आदिवासींच्या विविध प्रश्नांसंदर्भात अभ्यासासाठी नेमलेल्या ओ.शि.ओ. कमिटीने आपल्या अहवालात खालील महत्वाच्या शिफारशी केल्या आहेत.

- १) प्राथमिक शिक्षणास पूर्व प्राथमिक शिक्षणाची जोड देण्यात यावी व बालवाडी सुरू करण्याच्या योजनेस उत्तेजन द्यावे.
- २) असमाधानकारक काम असणाऱ्या एक शिक्षकी शाळा बंद करून त्या भागात शासकीय आश्रमशाळा सुरू करावी.
- ३) आदिवासी मुलींच्या शिक्षणाचा प्रश्न स्वतंत्रपणे हाताळला पाहिजे. याकरिता नेहमीच्या शिक्षणाबरोबर त्यांना गृहशास्त्रांचे शिक्षण दिले जाईल, अशा स्वतंत्र आश्रमशाळांची सूचना समितीने केली आहे.
- ४) चांगल्या शिक्षकांना आदिवासी भागात आकर्षित करण्यासाठी मोफत निवास व्यवस्था आणि जादा खास वेतन यासारखी आकर्षणे आवश्यक आहेत.

सर्वसाधारणपणे अनुसूचित जमातीमध्ये शिक्षणाबद्दल कमालीची उदासिनता दिसून येते. कारण या समाजामध्ये पारंपारिक व्यवसाय करण्याकडे लोकांचा जास्त ओढा असतो. मुली

आईला घरकामात मदत करतात, लाकुडफाटा, गवत, कंदमुळे इ.वस्तु गोळा करण्यात मदत करतात. तर मुले शेतीच्या हंगामात शेतीवर काम करतात व इतर वेळी गुरे संभाळण्यात, शिकार करणे, मासे मारणे, लहान भावंडांना संभाळणे इ.अर्थप्राप्ती करून देणाऱ्या गोष्टी करत असतात. त्यामुळे शिक्षण घेऊन फार मोठा फायदा होईल असे त्यांना वाटत नाही. परंतू आता ही धारणा बदलत असून समाजाच्या पारंपारिक जीवनशैलीतून आपल्या पाल्याने बाहेर पडून विकासाच्या मुख्यप्रवाहात यावे अशी आज आदिवासींची मानसिकता निश्चितपणे तयार झाली आहे. त्यामुळे 'शिक्षण' ही बाब आदिवासी समाजासाठी एक महत्वाचा घटक ठरला आहे.

आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी शैक्षणिक विकासाचे महत्त्व लक्षात घेऊन दृष्टिकोनातूनच आदिवासी मुलांसाठी शासकीय "आश्रमशाळा समुह " ही योजना महाराष्ट्र शासनाच्या आदिवासी विकास संचालनालयाने १९७२-१९७३ पासून राबविण्यास सुरवात केली. त्या अनुषंगाने नविन आश्रमशाळा उघडण्यासाठी पुढीलप्रमाणे निकष ठरविण्यात आले. अ) अनुसूचित क्षेत्रात ५०००-७००० लोकसंख्या असलेल्या गावाच्या समुहासाठी एक आश्रमशाळा ब) दुर्गमभागात २००० ते ३००० आदिवासी लोकवस्तीसाठी एक आश्रमशाळा या प्रमाणे शासनाची मंजूरी देण्यात येईल. क) शासकीय आश्रमशाळा समुह योजनेचा मुख्य उद्देश हा केवळ पुस्तकी शिक्षण देणे हा नसून अतिदुर्गम, डोंगराळ व पाडयातील आदिवासी मुलां / मुलींमध्ये शिक्षणाची आवड निर्माण करून शैक्षणिक दृष्ट्या त्यांना सुशिक्षित करणे व त्यांचे जीवनमान उंचावणे हा आहे.

आदिवासी कुटुंबाचे उत्पन्न मूळातच इतके अल्प असते की, मुलांना आर्थिक दृष्ट्या खर्च करून शाळेत पाठविणे आदिवासी पालकांना शक्य होत नाही. ही बाब लक्षात घेवून आदिवासी मुलांच्या प्राथमिक मुलभूत गरजा उदा: अन्न, वस्त्र, निवारा भागवून नंतर त्यांना शिक्षण घेण्यास प्रोत्साहित करण्याच्या दृष्टिकोनातून शासकीय आश्रमशाळांची रचना करण्यात आली. त्यात केवळ शिक्षणच नव्हे तर आदिवासी मुलांची निवासव्यवस्था, कपडे, जेवण, शैक्षणिक सुविधा व इतर आवश्यक खर्चाची जबाबदारी शासकीय आश्रमशाळा योजनेमार्फत शासनाने उचलली व आदिवासी मुलांपुढे "शिक्षण" हे एकच मुख्य ध्येय प्रस्थापित केले.

आदिवासी विद्यार्थ्यांनी इयत्ता १ ली मध्ये प्रवेश घेतल्यानंतर निदान ते १० वी पर्यंत शिक्षण घेवूनच बाहेर पडतील अशा पध्दतीने शासकीय आश्रमशाळांची योजना आखण्यात आली. शाळेसाठी सुसज्ज स्वतंत्र इमारत, शाळेच्या सभोवतालच्याच परिसरात विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृह व जवळच थोड्या अंतरावर शिक्षकांसाठी स्वतंत्र निवासस्थाने या पध्दतीची रचना या योजनेत करण्यात आली. या रचना पध्दतीमुळे शाळेच्या व्यतिरीक्त वेळेतही विद्यार्थ्यांचा आहार, अभ्यास, वैयक्तिक कलागुण या सर्व घटकांवर शिक्षकांचे लक्ष राहिल व शिक्षकांच्या सततच्या सहवासामुळे विद्यार्थ्यांचा व्यक्तिमत्व विकास आपोआपच घडून येईल. या हेतूने १९७२-७३ या

वर्षात शासकीय आश्रमशाळा समूह योजने अंतर्गत महाराष्ट्र शासनाने ३१ शासकीय आश्रमशाळा सुरू केल्या.

१.२) आश्रमशाळा योजनेची व्याप्ती :

आश्रमशाळा समूह योजना, राज्यातील अनुसूचित क्षेत्र, अतिरिक्त आदिवासी क्षेत्र, माडा व मिनीमाडा (क्लस्टर) आणि आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील क्षेत्रामध्ये राबविण्यात येते. आश्रमशाळा सुरू करण्यास मंजूरी देण्यात आलेल्या वर्षी इयत्ता १ ली व इयत्ता २ री चा वर्ग सुरू करण्यात येतो. तदनंतर पुढील वर्गवाढ (नैसर्गिक वाढीनुसार) करण्यात येते. अशारितीने आश्रमशाळा इयत्ता ७ वी पर्यंत प्राथमिक स्तरावर पूर्णत्वास पोहोचते. आश्रमशाळेमध्ये माध्यमिक स्तरावरील शिक्षण उपलब्ध करून देण्यासाठी इयत्ता ७ वी पर्यंत पोहचलेल्या आश्रमशाळांची विद्यार्थ्यांची संख्या लक्षात घेऊन पोस्ट बेसिक आश्रमशाळेत श्रेणीवाढ करून तेथे इयत्ता ८ वी चा वर्ग सुरू करण्यात येतो. यामध्येसुद्धा दरवर्षी पुढील वर्गवाढ करण्यात येते. अशारितीने माध्यमिक शाळा इयत्ता १० वी पर्यंत पूर्णत्वास पोहोचते. या योजनेंतर्गत प्रत्यक्ष गरज लक्षात घेऊन २ ते ३ आश्रमशाळामागे एका आश्रमशाळेची पोस्ट बेसिक आश्रमशाळेत श्रेणीवाढ केली जाते.

एकूण आदिवासी क्षेत्रात ८६७१ गावे असून त्यात एकूण लोकसंख्या १०५९९७२१ इतकी आहे. (जनगणना २०११) या क्षेत्रात एकूण लोकसंखेच्या ६०.७९% आदिवासी लोकसंख्या आहे. या क्षेत्रासाठी ४०७ शासकीय आश्रमशाळा आहेत. या आदिवासी क्षेत्राबाहेर आदिवासींची लोकसंख्या ९०८६१३३ आहे. यांच्यासाठी १२२ आदिवासी क्षेत्राबाहेर इतक्या शासकीय आश्रमशाळा उघडण्यात आल्या आहेत. अशा रितीने राज्यात ५२९ शासकीय आश्रमशाळा मंजूर आहेत.

काही शासकीय आश्रमशाळांतील अल्प विद्यार्थीसंख्या लक्षात घेऊन शासनाने काही शासकीय आश्रमशाळांचे समायोजन नजिकच्या शासकीय आश्रमशाळेत केले आहे. त्यामूळे आता समायोजनानंतर राज्यातील शासकीय आश्रमशाळांची संख्या ५०२ इतकी आहे. शाळेत जाणाऱ्या आदिवासी विद्यार्थ्यांची संख्या वाढत असताना सुद्धा शासकीय आश्रमशाळांमध्ये शिकणाऱ्या आदिवासी विद्यार्थ्यांची आकडेवारी पाहता शासकीय आश्रमशाळेतून विद्यार्थ्यांची सातत्याने कमी होणारी संख्या ही बाब आश्रमशाळेच्या संकल्पनेबाबत प्रश्नचिन्ह निर्माण करणारी आहे.

प्रकरण क्रमांक - २

मूल्यमापनाचा उद्देश

आदिवासींचा आर्थिक व सामाजिक विकास जलद गतीने घडवून आणण्यासाठी त्यांना उत्कृष्ट दर्जाचे शिक्षण उपलब्ध करून देणे हे अगत्याचे ठरते. यासाठी राज्यशासनाची आश्रमशाळा ही योजना विशेष महत्त्वाची आहे. या योजनेचे कार्यान्वयन उद्दिष्टास अनुसरून होते आहे किंवा कसे याबाबत सविस्तर मूल्यमापन करण्याचे शासनाने सुचविले होते. या उद्दिष्टेपुर्तीसाठी हा मूल्यमापन अभ्यास पुढील उद्दिष्टे समोर ठेवून पुर्ण करण्यात आला.

- १) शासकीय आश्रमशाळेतील उपलब्ध पायाभूत सोयी सुविधांची (इमारत, वर्गखोल्या, संरक्षक भिंत इ.) पाहणी करणे.
- २) शासकीय आश्रमशाळेतील स्वच्छता, पाणी पुरवठा, भोजन, आरोग्य इ.अशैक्षणिक सुविधांची पाहणी करणे.
- ३) सदर शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांना पुरविण्यात येणाऱ्या ग्रंथालय, संगणक, प्रयोगशाळा, शिक्षणाची दृकश्राव्य साधने इ. शैक्षणिक सुविधांची पाहणी करणे.
- ४) शासकीय आश्रमशाळेच्या सभोवतालच्या परिघात असणाऱ्या शाळांमुळे शासकीय आश्रमशाळेतील प्रवेशक्षमतेवर झालेला परिणाम तपासणे.
- ५) शासकीय आश्रमशाळेमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या DBT योजनेचा आढावा घेणे.
- ६) शासकीय आश्रमशाळेच्या अंमलबजावणी मध्ये विविध स्तरावर त्रुटी आहेत काय याचा शोध घेणे.

प्रकरण क्रमांक - ३

क्षेत्रिय पाहणी

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे मार्फत राज्यातील शासकीय आश्रमशाळेतील पटसंख्या पाहणी करण्याचे अनुषंगाने मूल्यमापन अहवालासाठी महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या क्षेत्रातील शासकीय आश्रमशाळांना भेटी देवून माहिती संकलित करण्यात आली.

३.१) राज्यातील एकूण आदिवासी शासकीय आश्रमशाळा :

राज्यातील विविध विभागात असणाऱ्या शासकीय आश्रमशाळांची माहिती खालील तक्त्यात देण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. १

अ.क्र.	अपर आयुक्त कार्यालयाचे नांव	अनुसूचित क्षेत्रातील शासकीय आश्रमशाळांची संख्या	अनुसूचित क्षेत्राबाहेरील शासकीय आश्रमशाळांची संख्या
१	नाशिक	१८३	३९
२	ठाणे	९३	३५
३	अमरावती	६४	३२
४	नागपुर	६७	१६
एकूण		४०७	१२२

स्रोत - आदिवासी विकास विभाग, नाशिक

राज्यातील नाशिक, ठाणे, नागपूर, अमरावती या ४ विभागात २९ प्रकल्प कार्यालये कार्यरत असून या प्रकल्प कार्यालयांतर्गत अनुसूचित क्षेत्रात ४०७ व अनुसूचित क्षेत्राबाहेर १२२ शासकीय आश्रमशाळा एकूण ५२९ शासकीय आश्रमशाळा आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षण देण्याचे कार्य करत आहेत.

३.२) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प निहाय शासकीय आश्रमशाळांची संख्या :

प्रकल्प कार्यालयनिहाय शासकीय आश्रमशाळा संख्या खालील तक्त्यात दर्शविली आहे.

तक्ता क्र. २

अ.क्र.	अपर आयुक्त कार्यालयाचे नांव	प्रकल्प कार्यालयाचे नांव	अनुसूचित क्षेत्रातील शासकीय आश्रमशाळांची संख्या	अनुसूचित क्षेत्राबाहेरील शासकीय आश्रमशाळांची संख्या
१	नाशिक	नाशिक	३५	६
		कळवण	३५	६
		धुळे	१६	६
		नंदुरबार	२१	२
		तळोदा	५२	०
		यावल	२४	११
		राजूर	०	८
		२	ठाणे	घोडेगांव
		पेण	३	१३
		शहापूर	१९	४
		जव्हार	२८	१
		डहाणू	३४	०
		सोलापूर	०	३
३	अमरावती	अकोला	०	८
		पांढरकवडा	२३	१
		पुसद	७	०
		किनवट	१२	५
		धारणी	२२	५
		औरंगाबाद	०	८
		कळमनुरी	०	५
		४	नागपुर	नागपुर
		देवरी	१०	३
		चंद्रपुर	८	१
		चिमूर	४	०
		गडचिरोली	२४	०
		अहेरी	१०	०
		भामरगड	८	०
		भंडारा	०	१
एकूण			४०७	१२२

स्रोत - आदिवासी विकास विभाग, नाशिक

३.३) नमुना निवड :

राज्यातील नाशिक, ठाणे, नागपूर, अमरावती या विभागात कार्यरत असणाऱ्या २९ प्रकल्प कार्यालयांपैकी एकूण १२ प्रकल्प कार्यालयातील एकूण १६ शासकीय आश्रमशाळांची मूल्यमापन पाहणीसाठी निवड करण्यात आली. त्यापैकी आठ शासकीय आश्रमशाळा या अनुसूचित क्षेत्रांतर्गत, आठ शासकीय आश्रमशाळा अनुसूचित क्षेत्राबाहेरील आहेत. राज्यातील सर्वाधिक शासकीय आश्रमशाळा नाशिक विभागात असल्या कारणाने या विभागातून ४ प्रकल्प कार्यालयाची निवड करून मूल्यमापन पाहणीतील एकूण ६ शासकीय आश्रमशाळा या विभागातून घेतल्या आहेत. तसेच ठाणे विभागातून ४ प्रकल्प कार्यालयांतर्गत एकूण ६ शासकीय आश्रमशाळा व नागपूर विभागातून २ प्रकल्प कार्यालयांतर्गत २ शासकीय आश्रमशाळा व अमरावती विभागातून २ प्रकल्प कार्यालयांतर्गत २ शासकीय आश्रमशाळांची यादृष्टिक पध्दतीने निवड करण्यात आली. प्रत्यक्ष पाहणी करण्यात आलेल्या शासकीय आश्रमशाळांची माहिती खालील तक्त्यात दर्शविण्यात आली आहे.

मूल्यमापन अभ्यासासाठी निवडण्यात आलेल्या शासकीय आश्रमशाळा :

तक्ता क्र. ३

अ.क्र.	अपर आयुक्त कार्यालय	निवडण्यात आलेली शासकीय आश्रमशाळा	प्रकल्प कार्यालय
अ) अनुसूचित क्षेत्रांतर्गत निवडण्यात आलेली शासकीय आश्रमशाळा			
१	नाशिक	शासकीय माध्यमिक व उच्च माध्यमिक आश्रमशाळा, बोपखेल, ता. साक्री, जि. धुळे	धुळे
२	नाशिक	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा भिलमाळ, ता.त्र्यंबकेश्वर, जि.नाशिक	नाशिक
३	नाशिक	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा रामेश्वर, ता.देवळा, जि.नाशिक	कळवण
४	ठाणे	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, झाप, ता. जव्हार, जि.पालघर	जव्हार
५	ठाणे	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा अघई, ता.शहापूर, जि.ठाणे	शहापूर
६	ठाणे	शासकीय प्राथमिक आश्रमशाळा आमगाव, ता.वाडा, जि.पालघर	जव्हार
७	नागपूर	शासकीय प्राथमिक आश्रमशाळा, सावरगांव, ता. धानोरा, जि.गडचिरोली	गडचिरोली
८	अमरावती	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, बोथ, ता. केळापूर, जि. यवतमाळ	पांढरकवडा
ब) अनुसूचित क्षेत्राबाहेरील निवडण्यात आलेली शासकीय आश्रमशाळा			
१	नाशिक	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, धोंडबार, ता. सिन्नर, जि. नाशिक	नाशिक
२	नाशिक	शासकीय प्राथमिक आश्रमशाळा साकूर, ता.संगमनेर, जि. अहमदनगर	राजूर
३	नाशिक	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा कोळेवाडी, ता.राहुरी, जि.अहमदनगर	राजूर
४	ठाणे	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, सासणे, ता.मुरबाड, जि. ठाणे	शहापूर
५	ठाणे	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा साई, ता.पनवेल, जि.रायगड	पेण
६	ठाणे	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा गोगवे, ता.महाबळेश्वर, जि.सातारा	घोडेगांव
७	नागपूर	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, मंगी, ता. राजूरा, जि.चंद्रपूर	चंद्रपूर
८	अमरावती	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, पिंपळदरी, ता.औंढा, जि.हिंगोली	कळमनुरी

३.४) कार्यपध्दती

महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या क्षेत्रातील शासकीय आश्रमशाळांना प्रत्यक्ष भेटी देवून निवासी शाळांची सर्वसाधारण स्थिती जागा, इमारत, परिसर, विद्यार्थी व शिक्षकांची उपस्थिती, सोयी सुविधा, शासकीय आश्रमशाळेत दिले जाणारे अन्न, आरोग्य, शैक्षणिक दर्जा शिक्षकांच्या व विद्यार्थ्यांच्या अडचणी तसेच शाळेतील मागील पाच वर्षांची विद्यार्थी पटसंख्या या बाबींवर माहिती संकलित करण्यात आली. यासाठी विविध स्तरावरील प्रपत्र तयार करून या प्रपत्राच्या माध्यमांतून योजनेसंबंधी संख्यात्मक माहिती संकलित केली गेली. तसेच या सर्व आश्रमशाळेतील मुख्याध्यापक, शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचारी यांच्याशी चर्चा करून अनेक अनुषांगिक विषयावर गुणात्मक माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. याशिवाय महत्वाचे म्हणजे या सर्व शासकीय आश्रमशाळांतील विद्यार्थी व विद्यार्थिनी सोबत अनौपचारिकपणे चर्चा करून त्यांचा शाळेबाबतचा अनुभव जाणून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. या सर्व माध्यमांतून जी माहिती उपलब्ध झाली त्याचे निष्कर्ष येथे सविस्तर उद्धृत केले आहेत.

प्रकरण क्रमांक - ४

पृथःकरण

४.१) मूल्यमापनासाठी निवडण्यात आलेल्या शासकीय आश्रमशाळेतील वर्ष
निहाय विद्यार्थी संख्या :

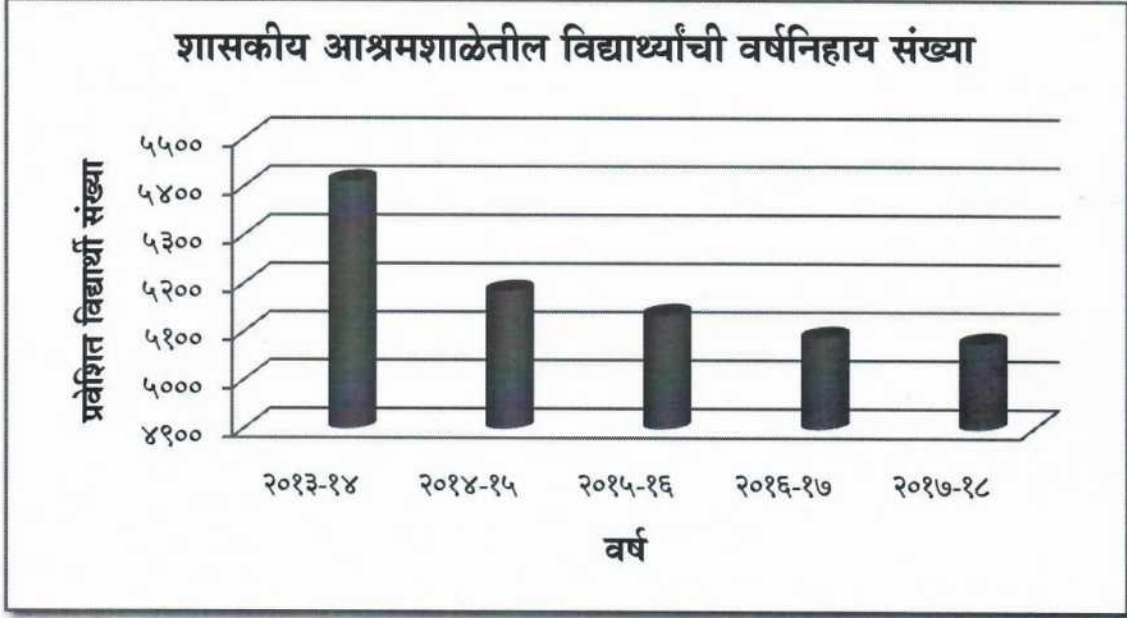
शासकीय आश्रमशाळेत विद्यार्थी हा घटक सर्वात महत्वाचा आहे. किंबहुना या विद्यार्थ्यांच्या उन्नतीनेच आश्रमशाळेच्या किंवा कोणत्याही शाळेच्या अस्तित्वाला अर्थ प्राप्त होतो. म्हणूनच पाहणी केलेल्या सोळाही शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थी संख्येबाबतचा तक्ता खाली नमुद केलेला आहे.

तक्ता क्र. ४

अ.क्र.	शासकीय आश्रमशाळेचे नांव	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८
१	शासकीय माध्यमिक व उच्च माध्यमिक आश्रमशाळा, बोपखेल	५८९	५८१	५५५	५८५	५९९
२	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, धोंडबार	३२४	३१९	३०८	२६५	२६३
३	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, भिलमाळ	४२८	४५३	४६७	४६२	४६०
४	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, रामेश्वर	३८५	३७७	३५६	३७३	३८०
५	शासकीय प्राथमिक आश्रमशाळा, साकूर	३९०	३५७	२६१	३००	२३७
६	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, कोळेवाडी	३७७	३०९	३१३	३१०	३२८
७	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, झाप	६०२	५६१	६१७	५८२	५९१
८	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, सासणे	३१८	२६६	२६२	२८४	३०४
९	शासकीय प्राथमिक आश्रमशाळा, आमगाव	२०६	१९९	२६५	२०५	२१३
१०	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, साई	३७३	३६६	३७०	३५०	३४०
११	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, गोगवे	२३०	२०६	१८४	१६१	१५१
१२	शासकीय प्राथमिक आश्रमशाळा, सावरगाव	१४५	१२८	११०	१४२	१४०
१३	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, मंगी	१५६	१६९	१८२	१२२	७३
१४	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, बोथ	१३८	१२५	९०	१२८	१४९
१५	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, पिंपळदरी	३६९	३६०	३८१	३८७	४१३
१६	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, अघई	३८१	४०८	४१४	४३३	४३६
एकूण		५४११	५१८४	५१३५	५०८९	५०७७

स्रोत - प्राथमिक माहितीच्या आधारे

आकृती क्र.१

स्रोत - प्राथमिक माहितीच्या आधारे

उपरोक्त तक्त्याचे व आलेखाचे अवलोकन करता असे निर्देशित होते की, मूल्यमापन पाहणीतर्गत येणाऱ्या शासकीय आश्रमशाळांमध्ये सद्यस्थितीत काही अपवाद वगळता सन २०१३-१४ या शैक्षणिक वर्षाच्या तुलनेत पुढील चारही शैक्षणिक वर्षात एकूण प्रवेशित विद्यार्थी संख्येत सातत्याने घट झालेली निदर्शनास येते.

मूल्यमापन पाहणीतर्गत शासकीय आश्रमशाळेनिहाय विचार करता शासकीय आश्रमशाळा पिंपळदरी, ता. औढा, जि.हिंगोली या शासकीय आश्रमशाळेमध्ये प्रवेशित विद्यार्थी संख्येत थोड्या प्रमाणात वाढ झालेली आढळली. त्याच्या कारणाचा शोध घेतला असता त्या शासकीय आश्रमशाळेमध्ये उत्कृष्ट शालेय वातावरण आढळून आले होते. शाळेतील शिक्षक वर्ग पाठ्यक्रमिक अभ्यासक्रमा व्यतिरीक्त या मुलांच्या अंगातील सुप्त कलागुण ओळखून त्यांना प्रोत्साहन देऊन त्यांची जोपासना करताना दिसले. विद्यार्थ्यांच्या आवडी निवडी व सहजप्रवृत्ती लक्षात घेवून शिक्षण दिले जात असल्याचे निदर्शनास आले. साहजिकच या शाळेतील उत्साही व प्रेरणादायी वातावरण विद्यार्थी पटसंख्या टिकवण्यास व वाढ होण्यास सहाय्यक ठरले.

४.२) महाराष्ट्र राज्यातील शासकीय आश्रमशाळांमधील वर्ष निहाय विद्यार्थी संख्या :

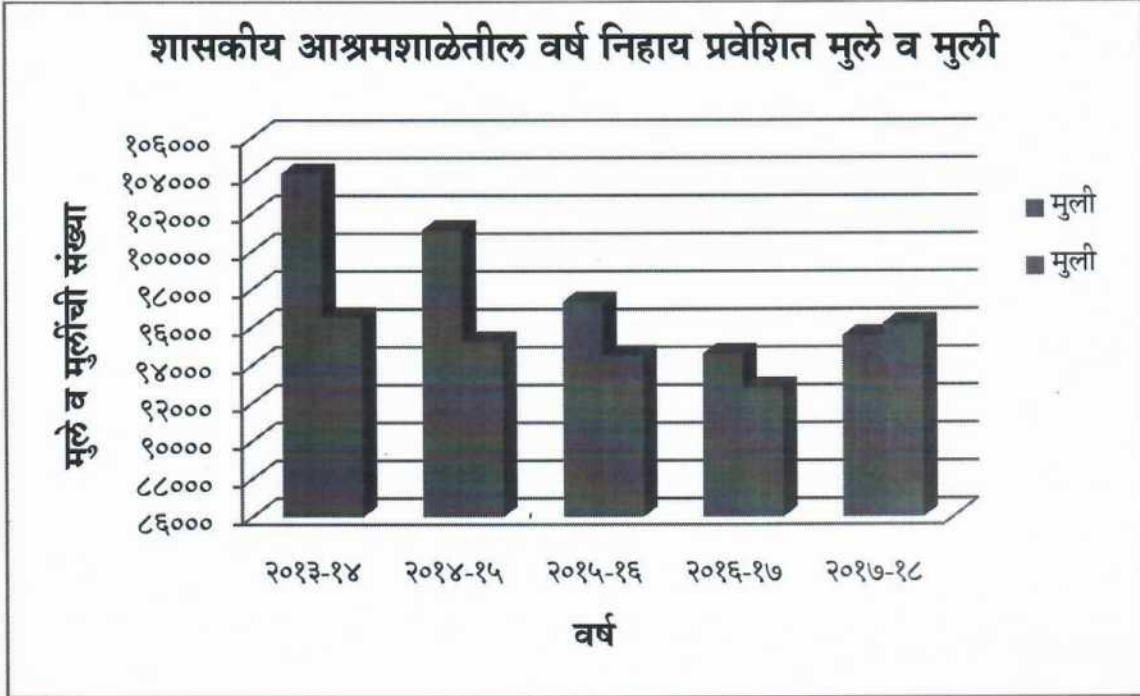
पाहणी केलेल्या इतर शासकीय आश्रमशाळा राज्यातील सर्वसाधारण शासकीय आश्रमशाळांचे प्रतिनिधीत्व करतात असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. सद्यस्थितीतील काही अपवाद वगळता मूल्यमापन पाहणीतर्गत येणाऱ्या शासकीय आश्रमशाळा तसेच राज्यातील इतर शासकीय आश्रमशाळा यांच्यातील सतत कमी होत असलेली विद्यार्थीसंख्या यात साधर्म्य दिसून येते. राज्यातील शासकीय आश्रमशाळांतील विद्यार्थी संख्या पुढील तक्त्यात दर्शविली आहे.

तक्ता क्र. ५

अ.क्र.	शैक्षणिक वर्ष	सन २०१३-१४ ते सन २०१७-१८		
		मुले	मुली	एकूण
१	२०१३-१४	१०४११८	९६५२३	२००६४१
२	२०१४-१५	१०१११७	९५२४०	१९६३५७
३	२०१५-१६	९७३२७	९४४९१	१९१८१८
४	२०१६-१७	९४५८८	९२८०४	१८७३९२
५	२०१७-१८	९५५४७	९६१८२	१९१७२९

स्त्रोत :- आयुक्त आदिवासी विकास, नाशिक.

आकृती क्र. २

स्त्रोत:- आयुक्त आदिवासी विकास, नाशिक.

उपरोक्त तक्त्याचे व आलेखाचे अवलोकन करता राज्यातील शासकीय आश्रमशाळेत गत ५ वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांचे सर्वसाधारण प्रमाण कळते. या प्रवेशित विद्यार्थी संख्येचा विचार करता सन २०१३-१४ या शैक्षणिक वर्षाच्या तुलनेत पुढील चार ही वर्षात मुले व मुली या दोहोंच्या प्रवेश संख्येत सातत्याने घट होत असल्याचे निदर्शनास येते.

मूल्यमापन पाहणीतर्गत असे आढळून आले की, शासकीय आश्रमशाळा गावापासून लांब अंतरावर असल्यामुळे विद्यार्थी व शिक्षकांना लोकजीवनापासून दुर रहावे लागते. यामुळे अनेक

सोयीसुविधांचा अभाव जाणवतो. जसे की, पाणीटंचाई, वैद्यकीय सोयीसुविधांचा अभाव, बाजारपेठेचा अभाव या सर्वांचा परिणाम शालेय वातावरण उदासीन होण्यावर होतो. तसेच शासकीय आश्रमशाळांना शैक्षणिक साहित्याचा अभाव जाणवतो. आवश्यक साहित्याचा पुरवठा आवश्यक त्यावेळी आवश्यकतेनुसार केला जात नाही. जिथे काही प्रमाणात साहित्य उपलब्ध आहे त्याची चांगल्या प्रकारे देखभाल तसेच वापर सुध्दा तेथील शिक्षक व इतर कर्मचारी योग्यपध्दतीने करत नाहीत त्यामुळे यावरून शासकीय आश्रमशाळेतील निरस वातावरण विद्यार्थीसंख्येवर विपरीत परिणाम करते.

शासकीय आश्रमशाळेच्या सभोवतालच्या परिघात वाढत असणारी इतर शाळांची संख्या देखील काही अंशी शासकीय आश्रमशाळेच्या विद्यार्थी संख्येवर परिणाम करते, सभोवतालच्या परिघात जि.प.शाळा, नामांकित शाळा, खाजगी शाळा असल्यास विद्यार्थी तेथे प्रवेश घेणे पसंत करतात. जि.प.शाळा घराजवळ असल्यामुळे व मुलांना स्वतःजवळ ठेवण्याच्या वृत्तीमुळे घरी राहून शिक्षण घेण्यास प्राधान्य दिले जाते आणि आश्रमशाळेपेक्षा नामांकित शाळेत मिळणाऱ्या सोयी सुविधा चांगल्या असल्यामुळे तेथे शिक्षण घेण्यास प्राधान्य दिले जाते.

शासकीय आश्रमशाळेत येणारा विद्यार्थी मुळातच गरीब परिस्थितीतून आलेला असतो. शाळेत प्रवेश झाल्यावर शिक्षण व्यवस्थेसोबतच भोजन व निवास व्यवस्था चांगली असणे अपेक्षित असते परंतु शाळेची कच्ची इमारत, पावसाळ्यात पत्रे गळणे, राहत्या ठिकाणी थंडीच्या दिवसात थंड हवा तसेच उघड्यावरती थंड पाण्याने अंघोळ इत्यादी समस्या उद्भवतात यामुळे विद्यार्थ्यांचे हाल होतात सहाजिकच या विद्यार्थ्यांमध्ये शाळेविषयी आत्मियता कमी होते. त्याशिवाय शासकीय आश्रमशाळेतील निरस वातावरण, निम्नदर्जाची निवास व भोजन व्यवस्था, शिक्षकांची उदासिनता या बाबीही अधिक परिणाम करत असल्याचे निदर्शनास आले. हा निष्कर्ष सद्यस्थितीत सर्वसाधारणतः बहुतांश शासकीय आश्रमशाळांच्या बाबतीत लागू होत असला तरी काही शासकीय आश्रमशाळा याबाबतीत अपवाद आहेत.

पाहणीतर्गत ज्या शासकीय आश्रमशाळेत निवास व शिक्षण व्यवस्था चांगली आढळून आली, त्या शासकीय आश्रमशाळेत विद्यार्थीसंख्येत फारशी घट नसल्याचे निदर्शनास आले. शासकीय आश्रमशाळेतील शैक्षणिक वातावरण जर किमान अपेक्षित स्तरावर सुधारणा घडवून आणल्यास सातत्याने कमी होणाऱ्या विद्यार्थीसंख्येस निश्चितच आळा बसू शकेल याची खात्री वाटते.

आदिवासी मुलांमध्ये शिक्षणाविषयी ओढ व आस्था सतत वाढत आहे ही बाब एकूण आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या वर्षनिहाय संख्येवरून खालील तक्त्यात स्पष्ट होते. या तुलनेत शासकीय आश्रमशाळेत सातत्याने घट होणारी विद्यार्थी संख्या ही बाब शासकीय आश्रमशाळांच्या अस्तित्वाविषयी गंभीर धोक्याची निदर्शक आहे.

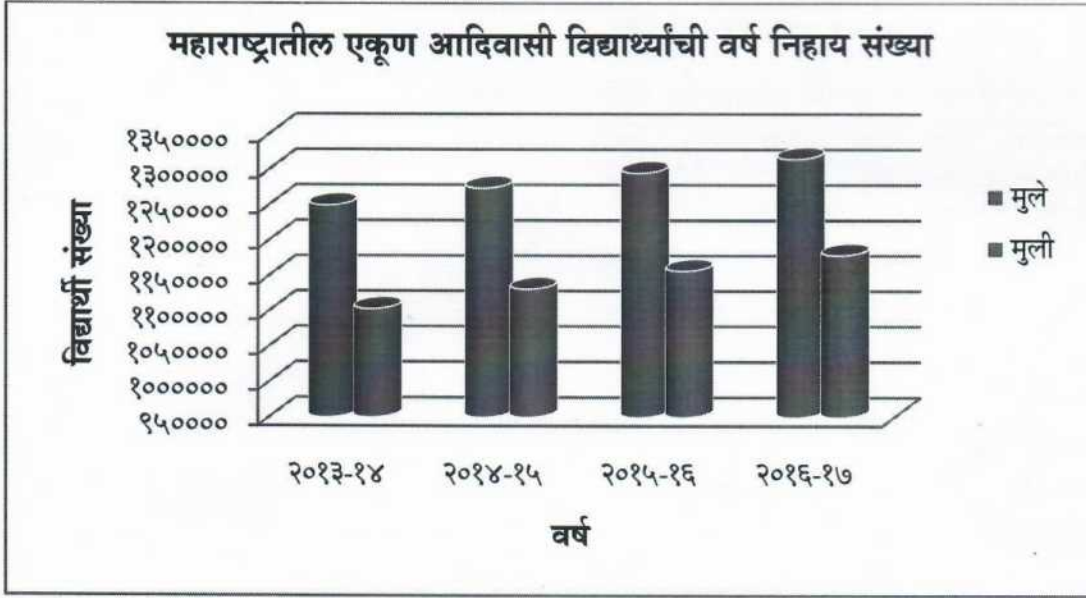
४.३) महाराष्ट्रातील एकूण आदिवासी विद्यार्थ्यांची वर्ष निहाय संख्या :

तक्ता क्र.६

अ.क्र.	वर्ष	मुले	मुली	एकूण
१	२०१३-१४	१२४९४९६	११०२९८८	२३५२४८४
२	२०१४-१५	१२७३८१४	११३०८६९	२४०४६८३
३	२०१५-१६	१२९५००४	११५६६०४	२४५१६०८
४	२०१६-१७	१३१४७१३	११७८६९८	२४९३४११

स्त्रोत - महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद मुंबई.

आकृती क्र.३

स्त्रोत - महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद मुंबई.

तक्ता क्र.७

४.४) शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांचे एकूण आदिवासी विद्यार्थ्यांशी असणारे शेकडा प्रमाण (%)

अ.क्र.	शैक्षणिक वर्ष	सन २०१३-१४ ते सन २०१६-१७		
		मुले	मुली	एकूण
१	२०१३-१४	८.३४%	८.७५%	८.५२%
२	२०१४-१५	७.९४%	८.४२%	८.१६%
३	२०१५-१६	७.५२%	८.१६%	७.८२%
४	२०१६-१७	७.९%	८.८७%	७.५१%

स्त्रोत - महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद मुंबई.

४.५) शासकीय आश्रमशाळेच्या सभोवतालच्या परीघातील शाळा (१० कि.मी. आतील) :

शासकीय आश्रमशाळातील सातत्याने कमी होत जाणाऱ्या विद्यार्थी संख्येसाठी शासकीय आश्रमशाळेच्या १० कि.मी. च्या परीसरात असणाऱ्या व सातत्याने वाढणाऱ्या इतर शाळा जबाबदार असल्याचे सर्वसाधारणतः सांगितले जाते. या अनुषंगाने पाहणी केलेल्या शासकीय आश्रमशाळांच्या परिसरात इतर असलेल्या शाळा किती आहेत. या बाबीची पाहणी केल्यावर त्याची माहिती पुढील प्रमाणे आढळून आली.

तक्ता क्र.८

अ. क्र.	शासकीय आश्रमशाळेचे नाव	जिल्हा परिषद शाळा	नामांकित शाळा	खाजगी संस्थेच्या शाळा	एकूण
१	माध्यमिक व उच्च माध्यमिक आश्रमशाळा, बोपखेल, ता.साक्री	२	०	५	७
२	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा धोंडबार, ता.सिन्नर, जि.नाशिक	३	०	१	४
३	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा भिलमाळ, ता.त्र्यंबकेश्वर जि.नाशिक	४	०	१	५
४	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा रामेश्वर, ता.देवळा, जि.नाशिक	१	०	२	३
५	शासकीय प्राथमिक आश्रमशाळा साकूर, ता.संगमनेर, जि.अहमदनगर	२५	१	३	२९
६	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा कोळेवाडी, ता.राहुरी, जि.अहमदनगर	१५	१	६	२२
७	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, झाप, ता.जव्हार, जि.पालघर	८	०	०	८
८	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, सासणे, ता.मुरबाड, जि.ठाणे	६	०	२	८
९	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा अघई, ता.शहापूर, जि.ठाणे	१०	१	२	१३
१०	शासकीय प्राथमिक आश्रमशाळा आमगांव, ता.वाडा, जि.पालघर	१	०	१	२
११	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा साई, ता.पनवेल, जि.रायगड	२५	५	११	४१
१२	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा गोगवे, ता.महाबळेश्वर, जि.सातारा	२	०	३	५
१३	शासकीय प्राथमिक आश्रमशाळा, सावरगांव, ता.धानोरा, जि.गडचिरोली	८	०	०	८
१४	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, मंगी, ता.राजुरा, जि.चंद्रपुर	८	१	२	११
१५	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, बोथ, ता.केळापुर, जि.यवतमाळ	१६	०	५	२१
१६	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, पिंपळदरी, ता.औंढा, जि.हिंगोली	१३	०	३	१६

स्रोत - प्राथमिक माहितीच्या आधारे

पाहणी करण्यात आलेल्या शासकीय आश्रमशाळांच्या सभोवतालच्या परीघात (१०कि.मी. आतील) इतर शाळांची संख्या २०३ इतकी असून या इतर शाळांच्या वाढत्या संख्येचा शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थी प्रवेश संख्येवर परिणाम होतो असे शिक्षकांकडून सांगण्यात आले.

पालक घरापासून जवळच्या अंतरावर असणाऱ्या शाळेत आपल्या पाल्याचा प्रवेश घेण्यास अधिक इच्छुक दिसत असले तरी त्याचे कारण म्हणजे काही शासकीय आश्रमशाळा काही अपवाद वगळता बऱ्याच शासकीय आश्रमशाळांमध्ये असणाऱ्या गैरसोयी व रूक्ष वातावरण यामुळे विद्यार्थी आकर्षित होत नाही.

इतर शाळांची वाढती संख्या शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थी संख्या कमी होण्यास जबाबदार ठरवण्यापेक्षा इतर शाळांच्या तुलनेत शासकीय आश्रमशाळेची असणारी निम्न दर्जाची शैक्षणिक गुणवत्ता शासकीय आश्रमशाळेतील इतर सोयीसुविधांचा अभाव लक्षात घेता विद्यार्थ्यांच्या पालकांना आपला पाल्य शासकीय आश्रमशाळेपेक्षा इतर शाळांमध्ये अधिक सुस्थितीत असू शकेल असे वाटत असल्याने या पालकांचा ओढा इतर शाळांकडे असणे स्वभाविक आहे. शैक्षणिक व व्यक्तिमत्व विकासाच्या पध्दतीत सकारात्मक बदल शासकीय आश्रमशाळेत घडवून आणले तरच इतर शाळांच्या तुलनेत शासकीय आश्रमशाळा टिकून राहू शकतील ही वस्तुस्थिती आहे.

४.६) शासकीय आश्रमशाळेमध्ये राबविण्यात येणारी "DBT" योजना :

शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांना गणवेश, अंथरूण-पांघरूण, शालेय पुस्तके, वहया, साबण, तेल, कंगवे यासारख्या शैक्षणिक व अशैक्षणिक साहित्याचा पुरवठा शासनाकडून केला जातो. परंतू होणाऱ्या या साहित्याचा पुरवठा वेळेवर होत नाही. उदा. हिवाळ्यात लागणारे स्वेटर हिवाळा सुरू होण्यापुर्वी किंवा रेनकोट पावसाळा सुरू होण्यापुर्वी देणे आवश्यक असते. परंतू असे बऱ्याचदा होत नाही. याबाबीचा विद्यार्थ्यांच्या आरोग्यावर व मानसिकतेवर विपरीत परिणाम होतो. ही गैरसोय टाळण्यासाठी शासकीय आश्रमशाळांमध्ये विद्यार्थ्यांना वैयक्तिक वापराच्या सर्व वस्तुंसाठीचे रक्कम विद्यार्थ्यांच्या थेट बँक खात्यात जमा करण्याचा निर्णय शासनाने २९ एप्रिल, २०१७ च्या शासन निर्णयान्वये घेतला. व "DBT" (थेट लाभ हस्तांतरण योजना) शासनाने स्विकारली.

थेट लाभ हस्तांतरण योजनेतर्गत शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांना वैयक्तिक वापराच्या सर्व वस्तूंच्या खरेदीसाठी लागणारी रक्कम विद्यार्थ्यांच्या किंवा पालकांच्या थेट बँक खात्यात जमा करण्यात येते. सदर रक्कम जमा करण्यासाठी १० वर्षावरील विद्यार्थ्यांचे स्वतंत्र खाते व १० वर्षाखालील विद्यार्थ्यांचे त्यांच्या आई बरोबर संयुक्त खाते उघडण्यात येते. विद्यार्थ्यांचे आधार क्रमांक बँक खात्याशी संलग्न करूनच वैयक्तिक वापरासाठीच्या वस्तु खरेदीसाठीची रक्कम बँक खात्यात जमा करण्यात येते.

थेट लाभ हस्तांतरण योजना अंशतः व पूर्णतः अशा दोन स्वरूपात राबविण्यात येते. अंशतः थेट लाभ हस्तांतरण योजनेतर्गत खालील तक्त्यात दिलेल्या शासन निर्णय क्र.शाआशा-२०१७/प्र.क्र.३४१ भाग-१/का-१३, दि. २९ एप्रिल, २०१७ अन्वये वैयक्तिक वापराच्या सर्व वस्तुसाठीचे एकत्रित रक्कम व एक वर्षासाठी खरेदी करावयाचे नग या नुसार एकत्रित रक्कम

विद्यार्थी किंवा पालकांच्या संयुक्त खात्यात जमा करण्यात येते. तसेच इतर उर्वरीत साहित्य जसे की, शालेय साहित्य व लेखन सामग्री, गणवेश, पी.टी. ड्रेस, अंथरूण पांघरूण शाळेकडून विद्यार्थ्यांना देण्यात येते.

पुर्णतः थेट लाभ हस्तांतरण योजनेंतर्गत शाळेकडून विद्यार्थ्यांना वैयक्तिक वापरासाठीच्या कोणत्याच साहित्याचा पुरवठा होत नाही. सर्वच वैयक्तिक साहित्याच्या खरेदीसाठी विद्यार्थ्यांच्या किंवा पालकांच्या बँक खात्यावर रक्कम जमा होते. त्याच रकमेतुन विद्यार्थी त्यांच्या गरजेनुसार वस्तू खरेदी करतात.

थेट लाभ हस्तांतरण योजनेंतर्गत विद्यार्थ्यांना देय असलेल्या रकमेच्या ६० % रक्कम जून च्या पहिल्या आठवड्यात जमा करण्यात येते. शासकीय आश्रमशाळा सुरू झाल्यावर विद्यार्थ्यांनी वरील सर्व वस्तू खरेदी केल्याची खात्री केल्यानंतर उर्वरीत ४० % रक्कम देण्यात येते.

थेट लाभ हस्तांतरण योजनेमध्ये विद्यार्थ्यांना पुरविण्यात आलेल्या वस्तू

तक्ता क्र.९

अ.क्र.	वस्तुचे नांव	वर्षासाठी खरेदी करावयाचे नग
१	आंघोळीचा साबण (किमान १०० ग्रॅम)	१०
२	कपडे धुण्याचा साबण (किमान १०० ग्रॅम)	३०
३	खोबरेल तेल (किमान २०० मिली)	१०
४	टुथपेस्ट (किमान १०० ग्रॅम)	१०
५	टुथब्रश	४
६	कंगवा	२
७	नेलकटर	२
८	मुर्लीसाठी निळ्या रीबन (जोड)	४
९	नाईट ड्रेस (टी शर्ट व फुल पॅट)	१
१०	अंडर गारमेंट	२
११	वूलन स्वेटर	१
१२	टॉवेल	१
१३	सॅडल	१
१४	पांढरे कॅनव्हास शूज	१
१५	पांढरे पायमोजे	२
१६	छत्री	१
१७	स्लिपर	१

मूल्यमापन अंतर्गत पाहणी केलेल्या सोळाही शासकीय आश्रमशाळांपैकी सात शासकीय आश्रमशाळांना पुर्णतः थेट लाभ हस्तांतरण योजना प्राप्त असून ८ शासकीय आश्रमशाळेमध्ये अंशतः थेट लाभ हस्तांतरण योजना राबविण्यात येते. परंतु एका शासकीय आश्रमशाळेत सदरची योजना अद्याप सुरू झालेली नाही.

ज्या शासकीय आश्रमशाळेस DBT ची योजना लागू नाही त्या शाळेमधील वस्तु गुणवत्तापुर्ण नव्हत्या. तसेच आढळून आलेली गंभीर बाब म्हणजे प्रकल्प कार्यालयाकडून मागणी करून देखील वस्तूंचा पुरवठा झालेला नसल्याचे शिक्षकांनी सांगितले. या शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांची होणारी दुर्दशा कमी व्हावी म्हणुन शिक्षकांनी शेजारच्या शासकीय आश्रमशाळेतून त्या शाळांच्या वापरात नसलेल्या काही बाबी मागवून आणल्याचे सांगितले. काही विद्यार्थ्यांकडे वैयक्तिक वापराच्या वस्तू आढळून आल्या मात्र या वस्तू विद्यार्थ्यांना भेटीस येणाऱ्या त्यांच्या पालकांनी आणून दिल्याचे सांगण्यात आले.

पाहणीतील पुर्णतः थेट लाभ हस्तांतरण योजना प्राप्त असलेल्या शासकीय आश्रमशाळेत विद्यार्थ्यांच्या खात्यावर वैयक्तिक वापरासाठीच्या वस्तू खरेदी करण्याकरिता रक्कम जमा झाली असून त्या रकमेतूनच विद्यार्थ्यांनी स्वतःसाठी आवश्यक त्या वैयक्तिक वापराच्या वस्तूंची खरेदी आवश्यक त्या प्रमाणात केल्याचे आढळून आले. तसेच थेट संपुर्ण लाभ योजनेबाबत विद्यार्थी व पालक देखील समाधानी असल्याचे आढळून आले.

अंशतः थेट लाभ हस्तांतरण योजना लागू असलेल्या शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांनी देखील प्राप्त रकमेतून वैयक्तिक वापराबाबत असणाऱ्या वस्तूंची खरेदी केली व उर्वरीत साहित्य जसे की, शालेय साहित्य व लेखन सामग्री, गणवेश, पी.टी. ड्रेस, अंथरूण पांघरूण शाळेकडून विद्यार्थ्यांना देण्यात आले आहे. अंशतः थेट लाभ हस्तांतरण योजनेतर्गत शाळेकडून मिळणाऱ्या वस्तू या एकजिनसी असल्याचे दिसले. मात्र विद्यार्थ्यांकडून किंवा पालकांकडून खरेदी केल्या गेलेल्या वस्तू वेगवेगळ्या प्रकारातील असल्याचे आढळून आले. पालकांकडून खरेदी करण्यात आलेल्या वस्तूंचा दर्जा फारसा उत्कृष्ट नव्हता तसेच आवश्यक त्या वस्तूंची सक्तिने खरेदी करण्यास पालक टाळाटाळ करत असल्याचे शिक्षकांकडून सांगण्यात आले. असे असले तरी आवश्यक त्या वस्तू कधीच न मिळण्यापेक्षा किमान त्यावस्तू वेळेवर उपलब्ध होतात ही बाब महत्वाची आहे.

थेट लाभ हस्तांतरण योजनेतर्गत रक्कम विद्यार्थ्यांच्या / पालकांच्या खात्यावर जमा होत असल्यामुळे सर्वच जमा रक्कम विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक वापराच्या वस्तू खरेदीसाठीच वापर होत असेल हे निश्चित सांगता येत नाही तरी देखील विद्यार्थ्यांना पालकांकडून गरजेच्या वेळी किमान आवश्यक त्या वस्तू उपलब्ध करून दिल्या जात असल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या राहणीमानात सुधारणा होण्यास निश्चितच मदत होत असल्याचे जाणवते.

वास्तविकतः शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांसाठी आवश्यक असलेल्या सर्व वस्तूंच्या खरेदीसाठी पुरेशी आर्थिक तरतुद दरवर्षी करण्यात येते. मात्र विद्यार्थ्यांना वस्तूंचा पुरवठा करण्याबाबत आढळून आलेली अनास्था ही अत्यंत गंभीर स्वरूपाची आहे. त्यामुळे ही परिस्थिती बघता प्रत्येक शासकीय आश्रमशाळेत "थेट लाभ हस्तांतरण योजना" सक्तिने लागू करणे आवश्यक आहे असे ठामपणे वाटते.

प्रकरण - ५

शैक्षणिक सोयीसुविधा

शासकीय आश्रमशाळा स्थापन करण्याचा मुळ उद्देश आदिवासी विद्यार्थ्यांना उत्कृष्ट दर्जाचे शिक्षण देणे हा आहे. या दृष्टिकोनातून पाहणीसाठी निवडलेल्या शासकीय आश्रमशाळांमध्ये शैक्षणिक सोयीसुविधांचा दर्जा कशा स्वरूपाचा आहे या बाबत अधिक बारकाईने पाहणी करण्यात आली. त्याचे मुद्देनिहाय विवरण खालील प्रमाणे.

५.१) वर्गखोल्या -

शासनाने विहित केलेल्या आदर्श आश्रमशाळा संकल्पनेत वर्गखोल्या या स्वतंत्र असाव्यात हे स्पष्ट नमूद केले आहे. पाहणी केलेल्या बहुतेक शासकीय आश्रमशाळांमध्ये अशा स्वतंत्र वर्गखोल्या आढळून आल्या. अशा वर्गखोल्यांमध्ये डेक्सबेंचेसची व्यवस्था असल्याचे आढळून आले. स्वतंत्र वर्गखोल्या असल्याने येथील शैक्षणिक वातावरण बऱ्यापैकी चांगले असल्याचे आढळून आले.

शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा सासणे, तालुका मुरबाड, जिल्हा ठाणे येथील वर्गखोली व निवास व्यवस्था

मात्र ज्या शासकीय आश्रमशाळांमध्ये स्वतंत्र वसतिगृह नाही. त्या शासकीय आश्रमशाळांमध्ये वर्गखोली आणि निवासाची खोली दोन्ही एकत्र होत्या. पाहणीतील एकूण सात शासकीय आश्रमशाळांत अशा स्वरूपाची स्थिती आढळून आली. शासकीय आश्रमशाळांत वर्गखोल्यांची स्थिती फारच वाईट होती. पाहणीतील एका शासकीय आश्रमशाळांत दुरूस्ती करताना

निघालेल्या लोखंडी पत्र्याचे शेड बनवून त्याची एक वर्गखोली तयार करण्यात आली होती. त्या अंधऱ्या व दमट खोलीत मुले कशीबशी बसवण्यात आली होती. राज्यात ज्या शासकीय आश्रमशाळांमध्ये वसतिगृहाची स्वतंत्र व्यवस्था नाही अशा सर्व शासकीय आश्रमशाळांमध्ये अशीच परिस्थिती असण्याची शक्यता आहे.

पाहणी केलेल्या शासकीय आश्रमशाळांतील ही परिस्थिती राज्यातील इतर सर्व शासकीय आश्रमशाळांच्या संदर्भात प्रातिनिधिक स्वरूपाची आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

शाळेच्या वर्गखोल्या या शाळेचा आत्मा असतो ज्ञान प्रदानाचे प्रमुख काम ते याच वर्गखोल्यांमध्ये होत असते. मात्र या वर्गखोल्यांची अवस्था उपरोक्त नमुद केल्याप्रमाणे जर सर्वत्र असेल तर यात सुधारणा होणे अगत्याचे आहे. सारांशाने आदर्श आश्रमशाळेची संकल्पना वर्गखोल्यांच्या निमित्ताने अभावानेच अंमलात येत असल्याचे आढळून येते.

५.२) बेंचेसची व्यवस्था -

वर्गखोल्यातील डेक्सबेंचेसच्या बाबत स्वतंत्र लिहिण्याचे विशेष प्रयोजन आहे. सामान्यतः पाहणीतील सर्वच शासकीय आश्रमशाळांमध्ये असे आढळून आले की, इयत्ता पहिली ते इयत्ता चौथी पर्यंत मुलांना बसण्याची व्यवस्था जमिनीवर आसनपट्टी टाकून केलेली आहे. यात फारसे वावगे देखील नाही. इयत्ता पाचवी च्या पुढील विद्यार्थ्यांसाठी डेक्सबेंचेसची व्यवस्था काही शासकीय आश्रमशाळांमध्ये आढळून आली. त्यातील काही डेक्सबेंचेस सुस्थितीत असल्याचे आढळून आले नाही. सर्वसाधारणतः वरच्या इयत्तेतील मुले उंची वेगाने वाढण्याच्या वयोगटातील असतात. त्यामुळे हे डेक्सबेंचेस त्यांच्या उंचीला साजेसे स्वरूपात असणे अपेक्षित आहे.

काही शासकीय आश्रमशाळांमध्ये डेक्सबेंचेसची व्यवस्था नसल्याचे आढळून आले. यास प्रमुख कारण असे की, जर वर्गात डेक्सबेंचेस असतील तर त्यावर्गाचा वापर निवासस्थान व भोजनकक्ष म्हणून करता येत नाही. अनेक शासकीय आश्रमशाळांमध्ये यासाठी स्वतंत्र व्यवस्था नसल्याने डेक्स बेंचेस न ठेवणे व्यावहारिकदृष्ट्या सोयीचे मानण्यात येते. मात्र ही बाब शासकीय आश्रमशाळांचा शैक्षणिक दर्जा न सुधारण्यासाठी एक महत्वाचा घटक आहे.

५.३) प्रयोगशाळा सुविधा -

शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा मंगी, ता. राजुरा, जि. चंद्रपूर

पाहणी केलेल्या शासकीय आश्रमशाळा या सर्वच किमान दहावी पर्यंत इयत्ता असणाऱ्या शाळा होत्या त्यामुळे यासर्व शासकीय आश्रमशाळांमध्ये स्वतंत्र प्रयोगशाळा असणे गरजेचे आहे. बहुतेक शासकीय आश्रमशाळेत स्वतंत्र प्रयोगशाळा आढळून आली नाही. यासर्व शासकीय आश्रमशाळांमध्ये प्रात्याक्षिकाद्वारे विज्ञान शकविण्याची कार्यवाही कशा प्रकारे होत असावी हे स्पष्ट झाले नाही. पाहणीतील एका शासकीय आश्रमशाळेत मोबाईल फोनवर रेकॉर्ड केलेले प्रयोग विद्यार्थ्यांना दाखविण्यात येत असल्याचे

तेथील शिक्षकांनी सांगितले. या शासकीय आश्रमशाळांमध्ये यदाकदाचित एखादा प्रयोग प्रत्यक्षात करण्यात आला तर असा प्रयोग शिक्षक करतात व विद्यार्थ्यांना हा प्रयोग लांब बसून बघावा लागतो. शासकीय आश्रमशाळेत विद्यार्थी स्वतः शिक्षकांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रयोग करीत असल्याचे कुठेच आढळून आले नाहीत.

वरील परिस्थितीस अपवाद केवळ बोपखेल, ता.साक्री, जि.धुळे येथील शासकीय आश्रमशाळेचा आहे. पाहणीच्या वेळी जरी विद्यार्थी प्रत्यक्षात प्रयोग करत असल्याचे आढळले नाही तरी तेथील सुव्यवस्था प्रत्यक्ष प्रयोग करण्याची संधी विद्यार्थ्यांना उपलब्ध होत असावी हे स्पष्ट करणारी होती ही बाब तेथे असणाऱ्या नोंदवहीतील नोंदीवरून स्पष्ट होत होती.

विज्ञान शाखेचे शिक्षणात प्रयोगशाळेचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. मात्र उपरोक्त प्रमाणे आढळून आलेली अवस्था ही राज्यातील सर्वच शासकीय आश्रमशाळेच्या बाबतीत लागू असण्याची शक्यता आहे.

५.४) ग्रंथालयीन सुविधा -

शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा धोंडबार, ता. सिन्नर, जि नाशिक

विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासात वाचनास अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. म्हणूनच प्रत्येक शासकीय आश्रमशाळेत स्वतंत्र ग्रंथालय असावे. अशी संकल्पना आदर्श आश्रमशाळा संहितेत व्यक्त करण्यात आली आहे. मात्र पाहणी केलेल्या शासकीय आश्रमशाळांमध्ये याबाबतची वस्तुस्थिती फारच विदारक

असल्याचे आढळून आले.

पाहणीतील प्रत्येक शासकीय आश्रमशाळांमध्ये विद्यार्थ्यांसाठी ५०० ते ७०० अवांतरवाचनासाठी उपयुक्त अशी पुस्तके शासनामार्फत पुरविण्यात आली आहेत. या शिवाय दरवर्षी काही पुस्तके नव्याने पुरविण्यात येतात. मात्र पाहणी केलेल्या शासकीय आश्रमशाळांपैकी पाच शासकीय आश्रमशाळेत ही पुस्तके किमान कपाटात रचून ठेवल्याचे आढळून आले. परंतू विद्यार्थ्यांना वाचनासाठी ही पुस्तके उपलब्ध करून दिल्याची नोंद आढळून आली नाही. तीन शासकीय आश्रमशाळांमध्ये या पुस्तकांची दुरावस्था दिसून आली. या दुरावस्थेबाबत विचारणा केली असता मुलांना वाचनाची आवड नसल्यामुळे व शाळेच्या कार्यालयात पुस्तके ठेवण्यासाठी पुरेशी जागा नसल्यामुळे ही पुस्तके वापरात नसल्याचे शिक्षकांनी सांगितले.

राज्यातील शासकीय आश्रमशाळांमध्ये कमी अधिक प्रमाणात ग्रंथालयाच्या पुस्तकांची अशीच अवस्था असल्याची शक्यता आहे. अवांतर वाचनाची पुस्तके विद्यार्थ्यांचे सामान्य ज्ञानाचे संवर्धन करतात. अशी अवस्था सार्वत्रिक असल्यास आश्रमशाळेतील मुलांच्या सामान्य ज्ञानात भर पडण्याची कोणतीच शक्यता उरत नाही. ही अत्यंत दुःखदायक व चिंतनयोग्य बाब आहे.

५.५) संगणक सुविधा -

शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा सासणे ता. मुरबाड जि .ठाणे येथील संगणक कक्ष

संगणक ज्ञान असणे ही आता वैकल्पिक बाब राहिलेली नसून अत्यावश्यक शैक्षणिक घटक झालेला आहे. म्हणूनच प्रत्येक शाळेला शासनाकडून पुरेशा प्रमाणात संगणक पुरविण्यात आलेले आहेत. संगणक वापरावयाचे शिक्षण विद्यार्थ्यांना देता यावे कार्यालयीन कामकाजात संगणकाचा वापर

करावा यासाठी प्रत्येक शिक्षकाला MSCIT चे प्रशिक्षण पूर्ण करणे अत्यावश्यक आहे. त्या अनुषंगाने २८८ माध्यमिक आश्रमशाळांना यापूर्वीच १७२८ संगणक संच वाटप करण्यात आलेले आहेत. तेव्हा या संगणक संचाचा उपरोक्त प्रशिक्षणासाठी करण्याच्या अनुषंगाने शासनाने सुधारित निर्णय घेतला आहे. इयत्ता ५ वी ते इयत्ता १२ वी च्या विद्यार्थ्यांना शालेय शिक्षण विभागाने विहित केलेल्या अभ्यासक्रमानुसार प्रशिक्षण देण्यासाठी खाजगी संगणक संस्था नियुक्ती करण्यास शासनाने मान्यता दिली आहे. त्यानुसार काही शर्ती व अटी देखील विहित करण्यात आलेल्या आहेत. प्रशिक्षण संबंधीचा सदर शासन निर्णय १४ जानेवारी २००९ रोजीचा आहे. या शासन निर्णयात प्रत्येक शासकीय आश्रमशाळेस पुरविलेल्या ५ संगणकांच्या संचाचा वापर करून द्यावयाच्या प्रशिक्षणा संदर्भात अटी व शर्ती निश्चित करण्यात आल्या आहेत. तसेच प्रशिक्षक संस्थेने स्वतःचे संगणक पुरवून द्यावयाच्या प्रशिक्षणाबाबतच्या अटी व शर्ती विहित करण्यात आल्या आहेत. शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांना संगणकाचे ज्ञान प्राप्त व्हावे यासाठी शासनाने सर्व प्रकारची व्यवस्था केली आहे.

संगणक प्रशिक्षण विद्यार्थ्यांस देण्याबाबतची शासनाची आग्रही भुमीका पाहता उपरोक्त शासन निर्णयाच्या अनुषंगाने प्रत्येक शासकीय आश्रमशाळेस कार्यवाही होणे अपेक्षित होते. मात्र पाहणी केलेल्या शासकीय आश्रमशाळांपैकी शासकीय आश्रमशाळा सावरगांव, धानोरा तालुका येथे संगणक पुरविण्यातच आले नाहीत.

पाहणीतील इतर सर्वच शासकीय आश्रमशाळांमध्ये पुरविलेले संगणक चांगल्या दर्जाचे असल्याचे आढळून आले. मात्र हे सर्व संगणक ज्या खोल्यामध्ये ठेवलेले होते तेथे धुळ आढळून आली. ही परिस्थिती पाहता या संगणकाचा वापर दिर्घकाळापासून होत नसावा हे स्पष्ट आहे. तसेच यातील बहुसंख्य संगणक नादुरुस्त असल्याचेही सांगण्यात आले. या बाबत शिक्षकांशी चर्चा केली असता असे सांगण्यात आले की, विद्यार्थ्यांना संगणकाचे प्रशिक्षण देण्यासाठी स्वतंत्र शिक्षक असण्याची गरज आहे. वास्तविकतः दिनांक १४ जानेवारी २००९ च्या शासन निर्णयात या सर्व परिस्थिती बाबत उपाययोजना सुचविल्या आहेत. विद्यार्थ्यांना संगणकांचे प्रशिक्षण मिळण्यासाठी शिक्षकांनी अतिरीक्त प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

५.६) दृकश्राव्य साधने -

शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा बोपखेल, ता. सांक्री, जि. धुळे येथील डिजिटल कक्ष

आश्रमशाळेत दृकश्राव्य शिक्षणाची कोणतीच व्यवस्था नव्हती. परंतू बोपखेल ता.सांक्री, जि.धुळे येथील शासकीय आश्रमशाळेत डिजिटल कक्षाचा वापर होत असल्याचेही आढळून आले. पाहणीच्या वेळी त्यांनी त्याचे प्रात्याक्षीक देखील दाखवले. इतर ठिकाणी पुरविण्यात आलेल्या प्रोजेक्टरचा वापर होत असावा असे आढळून आले नाही.

दृकश्राव्य शिक्षणासाठी उत्तम संगणक, प्रोजेक्टर, दृश्य दाखविण्यासाठीचा फलक व उत्तम ध्वनीक्षेपक यंत्रणा अशा संचाची गरज असते. ज्या शासकीय आश्रमशाळांमध्ये प्रोजेक्टर सुरू आहेत तेथे केवळ अभ्यासक्रमातीलच विषयांवरील ध्वनीचित्रफीत दाखविण्यात येतात. वास्तविकतः प्रभावी दृकश्राव्य साधनाचा वापर अवांतर शिक्षणासाठी केल्यास जसे विविध वनस्पतींची ओळख व त्यांचा उपयोग, वनातील वन्यप्राण्यांचा वावर व त्यांची जीवन पध्दती व व्यसनाधिनतेमुळे आरोग्यावर होणारे दुष्परिणाम अशा विविध विषयांबाबत माहितीची ध्वनीचित्रफीत दाखविणे. आदिवासींचे जीवन वनात किंवा वनसानिध्यात व्यतित होत असल्याने

शिक्षणाच्या नविन पध्दतीत दृकश्राव्य माध्यमाद्वारे दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणास महत्व देण्यात येत आहे. या संबंधित विषयाच्या ध्वनीचित्रफीत माध्यमातून सांगण्यात येत असल्याने त्याचा प्रभाव विद्यार्थ्यांवर त्वरीत पडतो व तो विषय जास्त चांगल्या रितीने दिर्घकाळ त्यांच्या स्मरणात राहतो. या दृष्टिकोनातून पाहणी

करण्यात आलेल्या शासकीय आश्रमशाळांपैकी पाच शासकीय

त्यांच्यासाठी असे शिक्षण महत्वाचे ठरू शकते. याशिवाय आदिवासी विद्यार्थ्यांचे शरीर मुळातच काटक व मैदानी खेळासाठी नैसर्गिक रित्या अनुकूल असते. त्यांना अशा अवांतर शिक्षणाच्या माध्यमांतून क्रिडा विषयक ध्वनीचित्रफीत दाखविली तर त्यांच्यातील उपजत क्रिडा गुणांना प्रोत्साहन मिळू शकेल. मात्र अशा स्वरूपाची कल्पकता कुठेही आढळून आली नाही.

५.७) शैक्षणिक दर्जा -

शासकीय आश्रमशाळा सुरू करण्यामागील सर्वात महत्वाचा उद्देश आदिवासी विद्यार्थ्यांना उत्कृष्ट शिक्षण उपलब्ध करून देणे हा आहे. त्यामुळे आश्रमशाळेस एक उत्कृष्ट विद्यार्थी घडविणारी संस्था म्हणून ओळख प्राप्त होणे अपेक्षित आहे मात्र दुर्दैवाने आश्रमशाळेची आजची व्यवस्था विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक व मानसिक अवस्था विकसीत करणारी आहे असे कोठेच आढळले नाही. पाहणीच्या वेळी प्रत्येक इयत्तेतील विद्यार्थ्यांना अत्यंत सोप्या स्वरूपाचे प्रश्न विचारण्यात आले या प्रश्नांना उत्फूर्तपणे उत्तर देण्याची तयारी देखील कोणत्याही विद्यार्थ्यांने दर्शविली नाही. विचारलेल्या प्रश्नांचे स्वरूप सोप्या दर्जाचे होते. या वेळेस संबंधित शिक्षक देखील त्याठिकाणी उपस्थित होते ते देखील अशा दर्जाहिन अवस्थेची कारणमिमांसा देवू शकले नाहीत. बहुतेक आश्रमशाळेतील एकूणच वातावरण अशाच स्वरूपाचे असल्याचे आढळून आले या ठिकाणी मुलांना शिक्षणासाठी ठेवण्यात आले नसून केवळ दोन वेळचे जेवण व राहण्याची व्यवस्था आहे म्हणून ठेवले ही भावना बळावण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे मुलांचे पारंपारीक शिक्षणातील ज्ञान वाढावे याव्यतिरीक्त त्यांच्या सामान्य ज्ञानात भर पडावी व व्यवहारीक भाषा जसे मराठी, हिंदी व इंग्रजी यांच्यात त्यांना गती प्राप्त व्हावी या उद्देशाने शैक्षणिक काम करण्याची भावना वाढीस लागण्याची आवश्यकता आहे.

उपरोक्त प्रमाणे जरी सर्वत्र अवस्था आढळत असली तरी या परिस्थितीस छेद देणारे काही सुखद अपवाद देखील आहेत. पाहणी केलेल्या शाळांपैकी पिंपळदरी येथील शाळेतील एकंदरीत शैक्षणिक वातावरण विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण स्तर उंचावणारे वाटले. येथील शिक्षक विद्यार्थ्यांना नवनविन संकल्पनांशी परिचय करून देणारे व परिक्षांसाठी विहित केलेले अभ्यासक्रम अतिशय चांगल्या पध्दतीने शिकवत असल्याचे आढळून आले. परिणामी विद्यार्थीसुद्धा शिक्षणात पुर्णपणे रस घेत असल्याचे जाणवले.

यासंदर्भात मुख्याध्यापकांशी चर्चा केली असता त्यांनी वर्गातील विद्यार्थ्यांच्या संख्येबाबत महत्वाचा मुद्दा उपस्थित केला. सर्वसाधारणतः आश्रमशाळामध्ये विद्यार्थ्यांची संख्या जरी घटत असली तरी काही आश्रमशाळा जेथे उत्तम शैक्षणिक दर्जा राखला जातो तेथे मात्र वर्गातील विद्यार्थ्यांची संख्या वाढत आहे. नियमाप्रमाणे एका इयत्तेसाठी दोन तुकड्या करता येत नाही. व एका वर्गातील विद्यार्थी संख्येची मर्यादा ४० निवासी विद्यार्थी व दहा बहिस्त विद्यार्थी असे एकूण ५० विद्यार्थी असू शकतात. एका शाळेत दहावीच्या वर्गात ६३ विद्यार्थी असल्याचे दिसून आले. हे ६३ विद्यार्थी एकाच एका वर्गात अक्षरशः दाटीवाटीने बसलेले असतात. इयत्ता १० वी सारख्या

महत्वाच्या वर्गात जर अशा प्रकारे विद्यार्थ्यांना बसविण्यात येत असले तर त्यांचे शैक्षणिक प्राप्तीकडे कोणताही शिक्षक योग्य प्रकाराने लक्ष देवू शकणार नाही. पर्यायाने या विद्यार्थ्यांचे कायम स्वरूपी शैक्षणिक नुकसान होवू शकते. अशा ठिकाणी स्वतंत्र तुकडी मान्य केली तर त्या विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गुणवत्तेत वाढ होईल.

उपरोक्त सर्व वस्तुस्थिती लक्षात घेतल्यास पिंपळदरी व बोपखेल येथील शासकीय आश्रमशाळेचा आदर्श इतर शासकीय आश्रमशाळांनी घेतल्यास व्यवस्थित व अनेक सुविधांपासून वंचित असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या जीवनात क्रांतीकारी बदल घडवू शकेल असा विश्वास आहे.

५.८) बायोमेट्रिक -

शासकीय आश्रमशाळेत विद्यार्थी व शिक्षक तसेच शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांची नियमित उपस्थिती असणे ही बाब शिक्षण सुधारणेच्या दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्वाचे आहे. या दृष्टिकोनातून शासनाने सर्व शासकीय आश्रमशाळांना बायोमेट्रिक पध्दतीने उपस्थिती नोंदविण्याचे यंत्रे पुरविली आहेत. पाहणी केलेल्या शासकीय आश्रमशाळांपैकी केवळ दोन शासकीय आश्रमशाळांमध्ये बायोमेट्रिक यंत्रे आढळून आली नाहीत. इतर शासकीय आश्रमशाळांमध्ये ही यंत्रे जरी आढळून आली तरी कोणत्याही शासकीय आश्रमशाळेत ती कार्यरत नव्हती चौकशी केली असता सर्वच पाहणीतील शासकीय आश्रमशाळांमध्ये ही यंत्रे गेल्या दिर्घकाळापासून नादुरूस्त असल्यामुळे बंद असल्याचे सांगण्यात आले. ही बायोमेट्रिक हजेरी पध्दती बाबत सर्व शासकीय आश्रमशाळांमध्ये प्रतिकूल प्रतिक्रिया आढळून आली ही यंत्रे कुठेही संगणकास जोडल्याचे दिसून आले नाही. सदरची यंत्रे तातडीने सुरू झाल्यास विद्यार्थ्यांच्या व शिक्षकांच्या दैनंदिन उपस्थितीवर परिणाम होईल अशी आशा आहे.

५.९) जीवन कौशल्य विषयक प्रशिक्षण -

आदिवासींमधील तीव्र कुपोषण त्यांच्या शारिरीक व बौध्दीक वाढीवर व पर्यायाने त्यांच्या एकूण विकासावर विपरीत परिणाम करते. आदिवासी समाजाच्या भगत आणि पारंपारिक उपायांवरील अत्यंतिक विश्वास असल्याने आदिवासी समाज प्राथमिक आरोग्य सुविधेपासून अंतर ठेऊन आहे. येण्या जाण्यासाठीचा खर्च त्यामूळे रोजगाराचे नुकसान आणि औषधांचा खर्च अशा कारणांमुळे वैदयकिय सुविधांचा वापर आदिवासींमध्ये कमी असल्याचे दिसून येते. आदिवासी समाजाचे आरोग्य चांगले रहावे यासाठी अनेक उपक्रम आणि कायदे आदिवासी भागात राबविले जात आहेत. आदिवासींच्या आरोग्य स्थितीत जरी सुधारणा दिसून येत असली तरी या प्रक्रियेस अधिक वेग देण्याची गरज आहे. आरोग्यविषयक जागृकता, विद्यार्थी दशेतच निर्माण व्हावी म्हणून जीवनकौशल्य विषयक प्रशिक्षण प्रत्येक शासकीय आश्रमशाळेत देण्याचे शासनाने निश्चीत केले या प्रशिक्षणाचा मुख्य उद्देश विद्यार्थ्यांना आरोग्य, पोषण, पाणी, सार्वजनिक व व्यक्तिगत स्वच्छतेविषयी योग्य ती माहिती देणे हा आहे. पौगंडावस्थेतील मुले व मुलींमध्ये माहिती

समुपदेशन व आरोग्य विषयक योग्य ती माहिती देणे ज्यामुळे त्यांच्या समस्यांचे निराकारण त्यांनाच करता येईल त्यायोगे मुलांमध्ये आत्मविश्वास व स्वयंनिर्भरता वाढीस लागू शकेल.

पाहणी केलेल्या सर्व शासकीय आश्रमशाळांमध्ये याबाबत प्रशिक्षण देण्यात येत असल्याचे सांगण्यात आले या प्रशिक्षणाचा सकारात्मक प्रभाव मुलींच्या आरोग्यविषयक जाणीवांमध्ये पडल्याचे दिसून येते. मात्र इतर बाबी जशा सार्वजनिक स्वच्छता, परिसरातील स्वच्छता यांच्या बाबतीतील जाणीव मात्र दिसून आली नाही. जीवन कौशल्य विषय हे प्रशिक्षण केवळ वर्गातील भाषणाच्या स्वरूपात न देता यात मुलांकडून शासकीय आश्रमशाळेच्या परिसरातील स्वच्छता, बागेची किंवा शेती असल्यास त्याची मशागत अशा स्वरूपाचे साप्ताहिक कार्यक्रम आखल्यास मुलांमध्ये याची जाणीव चांगल्या रितीने तयार होवू शकते.

प्रकरण - ६

अशैक्षणिक सोयीसुविधा

शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थी संख्येबाबतची वस्तुस्थिती मागील प्रकरणात स्पष्ट करण्यात आली आहे. विद्यार्थ्यांच्या या स्थितीबाबत जे घटक प्रामुख्याने कारणीभूत आहेत. त्यात सर्वात महत्वाचा घटक म्हणजे शासकीय आश्रमशाळेत उपलब्ध असलेल्या विविध सोयीसुविधा. या सोयीसुविधांची बाब निहाय वस्तुस्थिती खालील प्रमाणे विशद करण्यात येत आहे.

६.१) इमारतींची स्थिती :-

कोणत्याही शाळेची प्रथम दर्शनिय स्थिती ही त्या शाळेची इमारत दर्शविते. इमारत या संकल्पनेत प्रामुख्याने शाळेची इमारत व निवासाची इमारत हयांचा समावेश होतो. पाहणी केलेल्या सोळा शासकीय आश्रमशाळांच्या इमारती बाबत प्रत्यक्ष स्थिती खालील प्रमाणे आहे. शासनाने वेळोवेळी निर्गमित केलेल्या विविध शासकीय निर्णयामध्ये शासकीय आश्रमशाळेच्या व्यवस्थेबाबत जी आदर्श व्यवस्था संकल्पित केली आहे त्याचे स्वरूप खालील प्रमाणे आहे.

शासकीय आश्रमशाळेची इमारत किंवा संकुल हे काही विशिष्ट बाबी विचारात घेऊन बांधणे आवश्यक असते जेणेकरून शिक्षण विभागासाठी वेगळी अशी स्वतंत्र इमारत असावी. या इमारतीमध्ये वर्ग खोल्या शाळेचे कार्यालय, वाचनालय, प्रयोगशाळा यांचे स्वतंत्र दालन असावे. शाळेच्या स्वभोवतालच्या परिसरात विद्यार्थी - विद्यार्थिनींसाठी निवासासाठी वेगळी इमारत व्यवस्था असावी यामध्ये स्वच्छतागृह असणे आवश्यक आहे. तसेच भोजन कक्ष प्रशस्त जागेसह, धान्य कोठी गृह व स्वयंपाक गृह असावे. शालेय परिसरातच शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचारी निवासी वसाहत या रचनेनुसार शासकीय आश्रमशाळेची इमारत असणे आवश्यक आहे.

मूल्यमापन पाहणीत असे आढळून आले की, एकूण पाहणी केलेल्या सोळा शासकीय आश्रमशाळांपैकी नऊ शासकीय आश्रमशाळांच्या इमारतीचे बांधकाम पक्क्या स्वरूपाचे असून सात शाळांची इमारत निम्न कच्ची आहे. पाहणीतर्गत बोपखेल ता.साक्री, जि.धुळे येथील शासकीय आश्रमशाळेच्या इमारतीची स्थिती खुप चांगल्या स्थितीत होती परंतु वरील प्रमाणे नसली तरी खिडकीच्या काचा तुटलेल्या होत्या अशा अवस्थेत ऊन, वारा, पाऊस या पासून सुरक्षा होईलच असे नाही.

कच्च्या स्वरूपाचे बांधकाम असलेल्या शासकीय आश्रमशाळांची अवस्था होती. त्या शाळांना लोखंडी पत्र्याचे शेड, पक्क्या भिंती नाहीत, पावसाच्या पाण्यामुळे गळके छप्पर, जमिनीला ओल येणे, इमारतींमध्ये किरकोळ पडझड, खिडकीची तावदाणे तुटलेली असल्यामुळे जोराने वाहणारी हवा, पावसाच्या पाण्याचा होणारा शिरकाव यामुळे विद्यार्थ्यांचे हाल होत असावेत. या सर्व घटकांचा विद्यार्थ्यांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होऊन आजारी पडण्याचे प्रमाण वाढत असावे. या कारणामुळे पालक मुलांना शाळेत पाठविण्यास नाखुष असतात. यासाठी शालेय इमारत विद्यार्थ्यांच्या आरोग्याचे हितरक्षण करणारी असावी.

इतर शाळांच्या तुलनेत शासकीय आश्रमशाळा इमारतीची अवस्था बिकट आहे. शासकीय आश्रमशाळांचे इमारतीकडे लक्ष देऊन त्यात आवश्यक त्या सुधारणा केल्यास अनुकूल वातावरण निर्माण होईल याची खात्री वाटते.

६.२) संरक्षक भिंत:-

शासकीय आश्रमशाळा सामान्यतः गावापासून लांब अंतरावर व दुर्गम भागात असल्यामुळे चोरी होणे, असामाजिक तत्वापासूनचा धोका जंगली जनावरांचा परिसरात सातत्याने वावर यासारखे धोके निर्माण होवू शकतात अशा घटकांपासून संरक्षण करण्यासाठी शासकीय आश्रमशाळेच्या परिसराभोवती संरक्षक भिंत महत्वाची ठरते.

पाहणी केलेल्या सर्व शाळांमध्ये संरक्षक भिंत असल्याचे आढळून आले. भिंतीची उंची कमी असल्याचे आढळून तर आलेच त्याशिवाय या भिंतींना भगदाड पडल्याचे आढळून आले. काही ठिकाणी शासकीय आश्रमशाळांमधील संरक्षक भिंतींना आवश्यक असलेले फाटक आढळून आले नाही. ही परिस्थिती काही शासकीय आश्रमशाळांकरिता लागू असल्याने आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांच्या सुरक्षतेची व्यवस्था अत्यंत तकलादू असल्याचे स्पष्ट होते.

६.३) वसतिगृह :-

शासनाने शासकीय आश्रमशाळेत वसतिगृहाची व्यवस्था कशी असावी याबाबत काही किमान अपेक्षा आदर्श आश्रमशाळेच्या संहितेत व्यक्त केल्या आहेत. त्यात प्रामुख्याने उल्लेखनिय सुविधा खालील प्रमाणे

- I) विद्यार्थ्यांसाठी मानकाप्रमाणे निवासाची जागा असावी.
- II) विद्यार्थीनींकरिता निवासाची स्वतंत्र व्यवस्था असावी.
- III) मुले व मुलींच्या निवासाला जोडून स्वतंत्र व पुरेसे स्नानगृह व शौचालयाची व्यवस्था असावी.
- IV) वसतिगृहात कपडे धुण्याकरिता व स्नानासाठी पुरेशा स्वच्छ पाण्याची व पिण्यासाठी शुध्द पाण्याची सुविधा असावी.
- V) निवासाच्या जागेत पुरेशी प्रकाश व्यवस्था व वायूविजनाची सोय असावी. वीजप्रवाह खंडीत झाल्यास त्यासाठी पर्यायी सोय असावी.
- VI) रात्रीच्या वेळी विद्यार्थीनींसोबत एक वर्ग - ४ ची स्त्री कर्मचारी असावी.
- VII) वसतिगृहात आकस्मिक धोका उद्भवल्यास धोक्याची घंटा असणे अनिवार्य आहे.

पाहणी केलेल्या काही शासकीय आश्रमशाळांमध्ये उपरोक्त अपेक्षेनुसार किमान सोयी सुविधा आढळून आल्या नाहीत. पाहणी केलेल्या शासकीय आश्रमशाळांमध्ये ९ शासकीय आश्रमशाळेत निवासाची व्यवस्था स्वतंत्र स्वरूपात होती.

मंगी, ता.राजुरा, जि.चंद्रपुर याच केवळ एका शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांना वसतिगृहात झोपण्यासाठी स्वतंत्र पलंग पुरविण्यात आलेला होता. इतर शासकीय शासकीय

आश्रमशाळांच्या वसतिगृहात मुलामुर्लीना जमिनीवरच झोपावे लागत होते. तीन शासकीय आश्रमशाळांमध्ये निवास, वर्गखोल्या व भोजनगृहासाठी एकाच जागेचा वापर होत असल्याचे दिसून आले.

६.४) निवासव्यवस्था :-

शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा पिंपळदरी, ता. औढा , जि. हिंगोली येथील निवासव्यवस्था

या सर्व शासकीय आश्रमशाळांमध्ये विद्यार्थ्यांचे सामान ठेवण्यासाठीची व्यवस्था जसे त्यांना पुरविलेल्या पेट्या, पुस्तके, वह्या ठेवण्यासाठीची व्यवस्था, आंथरूण पांघरूण ठेवण्याची जागा यासाठी स्वतंत्र सुरक्षित व योग्य अशी व्यवस्था कुठेच आढळून आली नाही. ज्या ठिकाणी या वस्तू ठेवण्यासाठी छोटे लाकडी सलग कपाटे

पुरविण्यात आली आहेत ती तुटलेली अवस्थेत आढळून आली आहेत. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक वापराच्या वस्तू निवास खोलीतच अस्ताव्यस्त असल्याचे दिसून आले. या शाळांमध्ये विद्यार्थी ज्या ठिकाणी राहत होते ती जरी जागा मोकळी होती व खेळती हवा होती तरी एकूण सर्व वातावरण अस्वच्छ होते. तर मंगी ता.राजुरा, जि.चंद्रपुर येथील वसतिगृहत अत्यंत अंधारी व दमट वातावरण होते.

६.५) विजपुरवठा :-

राज्यातील बहुतेक सर्व शासकीय आश्रमशाळा गावापासून काही अंतरावर आहेत. गावात असणाऱ्या शासकीय आश्रमशाळांची संख्या अत्यल्प आहे. त्यामुळे अशा स्वरूपाच्या समस्येला शासकीय आश्रमशाळांनाही तोंड द्यावे लागत असल्याचे दिसून आले. शासनाने अपेक्षित केल्याप्रमाणे पाहणी केलेल्या शासकीय आश्रमशाळांपैकी सहा शासकीय आश्रमशाळांमध्ये इन्व्हर्टरची सोय असल्याचे आढळून आले. हे इन्व्हर्टर कार्यरत असल्याचे देखील आढळून आले आहे. मात्र बोथ, ता.केळापुर, जि.यवतमाळ व धोंडबार, ता.सिन्नर, जि.नाशिक येथील शासकीय आश्रमशाळेतील इन्व्हर्टर नादुरुस्त असल्याचे सांगण्यात आले. राज्यातील सर्वच शासकीय आश्रमशाळांमध्ये अशा स्वरूपाची व्यवस्था असल्याचे नाकारता येत नाही. मात्र झाप, ता.जव्हार, जि.पालघर येथील शासकीय आश्रमशाळेत सौर उर्जेची व्यवस्था होती व ही व्यवस्था कार्यरत देखील होती. बोपखेल येथील शासकीय आश्रमशाळेत पवन उर्जेबाबतची व्यवस्था करण्यात आलेली होती व ती सुरळीत चालू असल्याचे आढळून आले.

शासकीय आश्रमशाळेच्या वसतिगृहात तसेच शाळेत पर्यायी विज व्यवस्थेसाठी अपारंपारीक उर्जास्रोतांचा वापर केल्यास या व्यवस्थेचे परिक्षण नियमित व्हायला हवे. शासकीय आश्रमशाळांना अखंडीत वीजपुरवठा होवू शकेल. तसेच राज्यातील सर्व शासकीय आश्रमशाळांमध्ये अपारंपारिक उर्जा स्रोतांचा वापर केल्यास वीज पुरवठा खंडीत होण्याचे प्रमाण देखील घटेल.

६.६) स्वच्छतागृह:-

पाहणी केलेल्या शासकीय आश्रमशाळेतील स्नानगृहे व स्वच्छतागृहाच्या सोयी अत्यंत अपुऱ्या आहेत. या सोयी वसतिगृहास लागून असणे आवश्यक आहे. पाहणीतील शासकीय आश्रमशाळांपैकी २ शासकीय आश्रमशाळेत स्वच्छतागृह वसतिगृहापासून बाजूला असल्याने रात्री च्यावेळी मुर्लींना स्वच्छता गृहाचा वापर करणे असुरक्षित आहे. तसेच पाहणीतील ३ शासकीय आश्रमशाळांमध्ये बंदीस्त स्नानगृहाची कोणतीच व्यवस्था नव्हती त्यांना उघडयावर स्नान करावे लागत होते.

शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा धोंडबार, ता.सिन्नर, जि. नाशिक येथील सोलर यंत्रणा

त्यातून मिळणारे गरमपाणी केवळ मुर्लींसाठीच उपलब्ध करून देण्यात येत होते. मुलांसाठी मात्र गरम पाण्याची कुठेच सुविधा आढळून आली नाही.

उपरोक्त प्रमाणे शौचालय व स्नानगृहाची स्थिती आहे मात्र या सर्व व्यवस्थेची गुणात्मक स्थिती अत्यंत वाईट स्वरूपात असल्याचे आढळून आले. बहुतेक सर्वच ठिकाणी दारे तुटलेली कडया उचकटलेल्या आढळून आल्या याठिकाणाच्या सर्वच स्नानगृहातील फरशा किंवा टाईल्स उखडलेल्या अवस्थेत पहावयास मिळाल्या. शौचालयाची अवस्था तर याहुन बिकट स्वरूपातील होती. पुरेशा पाण्याअभावी किंवा वापरावयाची समज नसल्यामुळे शौचालये अत्यंत अस्वच्छ स्वरूपात आढळली. या परिस्थितीची कारणमीमांसा जाणून घेताना असे जाणवले की शासकीय आश्रमशाळांमध्ये पाणी पुरवठा पुरेशा प्रमाणात नव्हता. काही ठिकाणी तर टँकरच्या माध्यमातून

विद्यार्थ्यांना पहाटे अंधोळीसाठी गरम पाणी उपलब्ध व्हावे म्हणून सौरउर्जेचा वापर होणारी यंत्रणा काही शासकीय आश्रमशाळांत उभारण्यात आली आहे. मात्र पाहणी केलेल्या शासकीय आश्रमशाळांमध्ये ज्या ठिकाणी अशा स्वरूपाची यंत्रणा आहे त्याठिकाणी यंत्रणा नादुरुस्त स्वरूपात आढळून आली.

काही ठिकाणी ही यंत्रणा अंशतः स्वरूपात सुरू होती.

पाणी आणावे लागत होते. तसेच काही ठिकाणी तर शौचालयाबाहेर पाणी साठवणुकीसाठी टाकी बांधलेली होती व त्यातील पाणी शौचालय स्वच्छतेसाठी वापरावयाचे असल्याने मुलांच्या आळसामुळे ते पाणी वापरले जात नव्हते व त्यामुळे शौचालय पुरेशी स्वच्छ होत नसावीत. या बाबत मुलांमध्ये जागरूकता निर्माण होणे आवश्यक आहे.

६.७) पाणीपुरवठा:-

शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा झाप, ता. जव्हार, जि. ठाणे येथील पाणी जलशुद्धीकरण यंत्र

आदिवासी क्षेत्र हे जंगलांच्या सानिध्यात किंवा डोंगरी भागात असल्याने पाण्याची उपलब्धता मर्यादित स्वरूपात असणे ही बाब सार्वत्रिक आहे. पावसाळ्या नंतरच्या काही दिवसातच शासकीय आश्रमशाळेतील नैसर्गिक जलस्रोतात पाण्याची कमतरता जाणवायला लागते. ग्रामीण भागात होत असलेल्या पाणी पुरवठ्याची व्यवस्था सर्वत्रच पुरेशा प्रमाणात नसल्याने शासकीय आश्रमशाळेत याबाबतची परिस्थिती अधिकच बिकट स्वरूपाची होती. नविन शासकीय आश्रमशाळेसाठी जागेची निवड करताना त्या ठिकाणी कायमस्वरूपी जलस्रोत असल्याची खात्री करूनच आश्रमशाळा बांधणे योग्य ठरेल. पाण्याच्या संदर्भातील हीच अवस्था पिण्याच्या पाण्यास लागू होते. जरी बहुतेक सर्व शासकीय आश्रमशाळांमध्ये पिण्याच्या पाण्याची कमतरता आढळून आली नाही तरी या पाण्याचे योग्य रितीने शुद्धीकरण होते किंवा कसे याबाबत निश्चित खात्री देता येत नाही. कारण पाहणीतील बऱ्याच शासकीय आश्रमशाळांमध्ये जलशुद्धीकरणाची छोटीशी यंत्रणा लावलेली होती. त्यांच्या परिक्षणाबाबत कोणतीच माहिती उपलब्ध नसल्याने त्यातून येणारे पाणी शुद्ध असेलच याची खात्री देता येत नाही. अपवाद केवळ झाप, ता.जव्हार, जि.पालघर येथील शासकीय आश्रमशाळेत एका स्वयंसेवी संस्थेने टॉवर टाईप जलशुद्धीकरण यंत्र बसवून दिले आहे त्यामुळे तेथे शुद्ध पिण्याचे पाणी उपलब्ध होत असल्याचे आढळून आले. अशा स्वरूपाची यंत्रणा प्रत्येक शासकीय आश्रमशाळेत असणे गरजेचे आहे. पिण्याच्या पाणी संदर्भात आवश्यक ती दक्षता सर्वच शासकीय आश्रमशाळांमध्ये प्राथम्याने घेतली जावी.

६.८) पाणीपुरवठा स्रोत :

तक्ता क्र.१०

अ.क्र.	शासकीय आश्रमशाळेचे नांव	नळ	विहीर	बोअरवेल
१	शासकीय माध्यमिक व उच्च माध्यमिक आश्रमशाळा, बोपखेल	-	√	√
२	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, धोंडबार	√	√	-
३	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, भिलमाळ	√	-	-
४	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, रामेश्वर	√	-	-
५	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, साकूर	√	-	-
६	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, कोळेवाडी	√	-	-
७	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, झाप	√	√	-
८	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, सासणे	√	-	√
९	शासकीय प्राथमिक आश्रमशाळा, आमगाव	-	√	√
१०	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, साई	√	-	-
११	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, गोगवे	√	-	-
१२	शासकीय प्राथमिक आश्रमशाळा, सावरगाव	-	-	√
१३	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, मंगी	-	√	-
१४	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, बोथ	√	√	-
१५	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, पिंपळदरी	-	√	√
१६	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, अघई	-	-	√

स्रोत - प्राथमिक माहितीच्या आधारे

उपरोक्त तक्त्यावरून स्पष्ट होती की, बहुतेक शासकीय आश्रमशाळांमध्ये नैसर्गिक जलस्रोत जसे विहीर, बोअरवेल यावर पाणी पुरवठा अवलंबून आहे. काही ठिकाणी नळाने पाणी पुरवठ्याची व्यवस्था देखील आहे. पण हा पुरवठा वर्षभर सातत्याने होत नसल्याचे सांगण्यात आले. राज्यातील बहुतेक शासकीय आश्रमशाळांमध्ये अशाच स्वरूपाची अवस्था असण्याची शक्यता आहे. शासकीय आश्रमशाळेतील पाणी पुरवठा हा अत्यंत महत्वाचा घटक असल्यामुळे याबाबत स्वतंत्र अभ्यास करून त्यासाठी कायमस्वरूपी व्यवस्था होणे गरजेचे आहे.

६.९) वैद्यकिय सुविधा:-

राज्यातील बहुतेक सर्व शासकीय आश्रमशाळा गावापासून दोन ते तीन कि.मी. अंतरावर आहेत. तसेच त्या शासकीय आश्रमशाळेसाठी असणारी वैद्यकिय सुविधा देखील तेवढ्याच अंतरावर आहेत. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेता विद्यार्थ्यांच्या आरोग्य संदर्भात प्रत्येक शासकीय आश्रमशाळेत विशेष काळजी

शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा धोंडबार, तालुका सिन्नर, जिल्हा घेण्याची आवश्यकता आहे. नाशिक येथील सिक रूम पाहणीतर्गत असे लक्षात आले की, विद्यार्थी इयत्ता १ ली च्या वर्गात प्रवेश घेतो त्याच वेळेस त्याची वैद्यकिय तपासणी केली जाते. या चाचणीचे स्वरूप अत्यंत जुजबी असते. मिळालेल्या माहितीप्रमाणे प्राथमिक आरोग्य केंद्राचे वैद्यकिय अधिकारी किंवा नर्स विद्यार्थ्यांची शारीरिक तपासणी करतात. जेव्हा एखादा विद्यार्थी आजारी पडतो त्यावेळेस प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील वैद्यकिय अधिकारी, नर्स, फिरते वैद्यकिय पथक किंवा खाजगी डॉक्टर यांचेकडून उपचार केले जातात.

वास्तविकतः वैद्यकिय उपचारामध्ये प्रतिबंधात्मक उपायांना अतिशय महत्त्व आहे. आजार येण्याच्या आधी त्यांची सहा महिन्यातुन एकदा संपुर्ण तपासणी करणे म्हणजे किमान मुलामुलींच्या रक्ताची तपासणी होणे अपेक्षित आहे. मात्र अशा स्वरूपाची रक्ताची नियमित तपासणी होत असल्याचे पाहणीकेलेल्या शासकीय आश्रमशाळेमध्ये आढळून आले नाही. अनुभवास असे आले आहे की, NRHM च्या अंतर्गत किशोरवयीन मुलींच्या रक्ताच्या तपासणीचा कार्यक्रम राज्यभर राबविण्यात येतो. यातील निष्कर्षानुसार सर्वसाधारण ग्रामीण भागातील मुलींमध्ये हिमोग्लोबीनचे प्रमाण अत्यंत कमी असल्याचे आढळून आले. या परिस्थितीत आदिवासी मुलींमध्ये हे प्रमाण अधिक गंभीर असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. मात्र याबाबत कोणतेही औषधोपचार शासकीय आश्रमशाळेत झाल्याचे आढळले नाही.

या व्यतिरीक्त आश्रमशाळेतील विद्यार्थी आजारी पडल्यास त्यांना आवश्यक असणाऱ्या विश्रांतीसाठी किंवा संसर्गजन्य आजार असेल तर इतर विद्यार्थ्यांना तो होवू नये म्हणुन प्रत्येक शासकीय आश्रमशाळेत एक स्वतंत्र खोली (सिक रूम) ठेवण्याची सूचना आहे. पाहणी केलेल्या बहुतेक सर्व शासकीय आश्रमशाळेमध्ये अशी स्वतंत्र खोली असल्याचे आढळून आले. या खोलीचा वापर काही ठिकाणी अन्य वापरासाठी करण्यात येत असल्याचे आढळले. वास्तविकतः

ही खोली हवेशीर व आजार निवारणासाठी तसेच आवश्यक औषधे व प्रथमोपचाराचे साहित्य योग्य रितीने ठेवण्यासाठी असते.

६.१०) स्वयंपाकगृह:-

पाहणी करण्यात आलेल्या सर्वच शासकीय आश्रमशाळांमध्ये स्वतंत्र स्वयंपाकगृहाची व्यवस्था असल्याचे दिसून आले. यातील सावरगांव, ता.धानोरा, जि.गडचिरोली येथील शासकीय आश्रमशाळेत गॅससह चुलीवर देखील काही प्रमाणात स्वयंपाक करण्यात येतो. इतरत्र सर्वच शासकीय आश्रमशाळेत गॅसचा वापर होत असल्याचे आढळून आले. यासंदर्भात चौकशी केली असता असे सांगण्यात आले सर्वसाधारणपणे एका शाळेस महिन्यातून चोवीस गॅस सिलेंडरचा पुरवठा करण्यात येतो.

हे गॅस सिलेंडर चौदा किलो ग्रॅम असल्याचे आढळून आले. पाहणी केलेल्या काही शासकीय आश्रमशाळांमध्ये स्वयंपाकगृहाच्या बाजूस वेगळी शेड तयार केल्याचे आढळून आले. शासकीय आश्रमशाळा सावरगाव, ता. धानोरा, जि. गडचिरोली येथील स्वयंपाकाची चुल

६.११) कोठीगृह:-

स्वयंपाकगृहातील स्वयंपाकासाठी आवश्यक सर्व वस्तूंचा पुरवठा हा कोठीगृहातूनच होतो. या कोठी गृहातील धान्य, भाजीपाला, तेल इत्यादी वस्तू प्रत्यक्ष स्वयंपाकासाठी वापरले जात असल्याने हे कोठीगृह स्वच्छ असावे व येथे अन्नधान्य व भाजीपाला साठविण्याची शास्त्रशुद्ध व्यवस्था असणे अपेक्षित आहे. वास्तविकतः शासनाच्या आदेशानुसार शासकीय आश्रमशाळांना होणारा अन्नधान्य, कडधान्य, तेल इत्यादींचा पुरवठा दोन महिने पुरेल इतका असावा असे आहे. जेणेकरून तो अतिरिक्त साठवणुकीत खराब होवू नये. पाहणी करण्यात आलेल्या सर्वच शासकीय आश्रमशाळांमध्ये कोठीगृहात भाज्या व इतर फळभाज्या, अंडी यांच्या आरोग्यपूर्ण साठवणुकीची व्यवस्था आढळली नाही. पालेभाज्या, अंडी यांच्या साठवणुकीसाठी फ्रिज ची सोय असणे आवश्यक आहे. राज्यातील ज्या शासकीय आश्रमशाळा नव्याने बांधल्या आहेत त्यांच्या व्यतिरीक्त सर्व शासकीय आश्रमशाळेतील कोठीगृहाची व्यवस्था उत्कृष्ट नव्हती यावर तातडीने कार्यवाही होणे आवश्यक आहे.

६.१२) भोजनकक्ष:-

आश्रमशाळा संहितेनुसार प्रत्येक शासकीय आश्रमशाळेत स्वतंत्र व प्रशस्त भोजन कक्ष असणे अपेक्षित आहे. पाहणी केलेल्या सोळा शासकीय आश्रमशाळांपैकी केवळ आठ शासकीय आश्रमशाळांमध्येच स्वतंत्र भोजन कक्ष असल्याचे

शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा झाप, ता. जव्हार जि. पालघर येथील भोजन व्यवस्था

आढळून आले. उर्वरीत ठिकाणी मुलांचे वसतिगृह व

भोजनकक्ष एकत्रित असल्याचेही दिसले. काही ठिकाणी मुले शाळेच्या मोकळ्या जागेत भोजन घेताना आढळून आले.

वास्तविकतः भोजनकक्ष हा हवेशीर व प्रसन्न वातावरण असणारा असणे अपेक्षित आहे. या भोजनकक्षात जागेच्या उपलब्धतेनुसार डायनिंग टेबल व बेंचेस देखील असावीत अशी तरतुद शासनाकडून करण्यात आली आहे. मात्र कोणत्याही शासकीय आश्रमशाळेत डायनिंग टेबलची व्यवस्था आढळली नाही. अनेक ठिकाणी खाली बसण्यासाठी आसनपट्ट्यांची उपलब्धता नव्हती. मुले मुली जमिनीवर बसूनच जेवत होती. ज्या ठिकाणी एकाच कक्षाचा वापर तीनही म्हणजे निवास, भोजन व वर्ग यासाठी होतो. त्या कक्षाची स्वच्छता व इतर बाबींबाबत किती वाईट अवस्था असेल हे सांगावयास नको ही परिस्थिती राज्यातील काही शासकीय आश्रमशाळांमध्ये आढळून येईल मात्र ज्या शासकीय आश्रमशाळांचे बांधकाम नव्याने झाले आहे. तेथील परिस्थिती बऱ्यापैकी चांगली आहे मात्र त्याही ठिकाणी डायनिंग टेबल आढळून आले नाही. वास्तविकतः शासनाच्या अनेक निर्णयामध्ये भोजनकक्षासाठी डायनिंग टेबल व बेंचेस खरेदी करावे अशा सूचना आहेत.

एकूणच शासकीय आश्रमशाळा संकुलातील जी जागा सर्वात स्वच्छ प्रसन्न व हवेशीर वातावरणाची असायली हवी ती बहुतांश शासकीय आश्रमशाळांमध्ये अपेक्षित स्थितीच्या विरुद्ध अवस्थेत आढळली.

६.१३) आहार:-

आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेण्यासाठी प्रेरित करणारा सर्वात महत्वाचा घटक म्हणजे त्यास दिले जाणारे भोजन हे तत्व केवळ आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठीच लागू नसून सर्व साधारणपणे सर्वच वाढत्या वयाच्या मुला मुलींना लागू होते. जर पोष्टीक व जिवनसत्वयुक्त जेवण दिले जात

नसेल तर मुलांची शारीरिक व मानसिक वाढ योग्यरितीने होणार नाही. परिणामी त्यांच्या सर्वांगीण विकासावर विपरीत परिणाम होईल. ही बाब लक्षात घेवून शासनाने शासकीय आश्रमशाळेतील प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या भोजनातील घटक हे भोजन देण्याबाबतचे वेळापत्रक निश्चित केले आहे.

शासनाच्या आहाराबाबत देण्यात आलेल्या सूचनांचे सर्वच ठिकाणी काटेकोरपणे पालन होतेच असे नाही. मात्र त्यास काही अपरिहार्य कारणे देखील आहेत. मुख्यतः या शासकीय आश्रमशाळा गावापासून दूर व दुर्गम भागात असल्यामुळे या बाबतच्या अडचणी निश्चित प्रमाणात आहेत. मात्र अशा अडचणींच्या परिस्थितीत मुलांना शक्य तेवढे पौष्टीक जेवण देण्याचा प्रयत्न केला जात असल्याचे आढळून आले.

शासकीय आदिवासी आश्रमशाळेत देण्यात येणाऱ्या आहार संबंधीचे वेळापत्रक :

तक्ता क्र.११

अ.क्र.	तपशिल	वेळ	मेनू
१	सकाळचा नाश्ता	सकाळी ७ ते ८	नियमित नाश्ता व त्यासोबत २५० मि.ली.दुध व केळे तसेच जेथे दुध उपलब्ध होत नसेल तेथे नाचणी आणि अंडे.
२	दुपारचे जेवण	दुपारी १.०० ते १.३०	वरण, भात, भाजी व किमान दोन पोळ्या व वाढीव भात विद्यार्थ्यांचे इच्छेनुसार
३	रात्रीचे जेवण	संध्याकाळी ६ ते ७	वरण, भात, भाजी व किमान दोन पोळ्या व वाढीव भात विद्यार्थ्यांचे इच्छेनुसार

(संदर्भ:- शासन निर्णय क्रमांक याचिका-२००९/प्र.क्र.४८/का.१३ दि.२१ डिसेंबर, २००९.)

उपरोक्त तक्त्यानुसार पाहणीतील शासकीय आश्रमशाळांमध्ये मुलांना आहार देण्यात येत असला तरी केवळ दुध व फळे उपलब्धतेनुसार पुरविण्यात येतात. आठवड्यातून किमान चार प्रकारची फळे विद्यार्थ्यांना देण्यात यावीत अशा सुचना असल्या तरी प्रत्यक्षात फक्त केळी व अधूनमधून सफरचंद देण्यात येते.

काही शासकीय आश्रमशाळांना मध्यवर्ती स्वयंपाक घरात तयार केलेले जेवण पुरविण्यात येते अशा मध्यवर्ती स्वयंपाक घर चालविणाऱ्या संस्थांना काही आश्रमशाळा जोडण्यात आल्या आहेत. या मध्यवर्ती स्वयंपाक घरातून तयार केलेले जेवण संस्थेच्या वाहनाद्वारे संबंधीत आश्रमशाळांना वेळापत्रकानुसार पुरविण्यात येते. या पध्दतीत सकाळचा नाश्ता देखील स्वतंत्ररितीने पुरविता येतो. जेवण पुरविण्याची अशी पध्दत येथील भिलमाळ, ता.त्र्यंबकेश्वर, जि.नाशिक आणि धोंडबार, ता.सिन्नर, जि.नाशिक या शासकीय आश्रमशाळेत पाहण्यात आली. या पध्दतीने पुरविण्यात आलेले जेवण ताज्या स्वरूपात असल्याचे दिसून आले. तसेच यातील भात, डाळ व भाजी यांची गुणवत्ता चांगली आढळली मात्र जेवणासोबत पुरविण्यात आलेल्या पोळ्या अर्धकच्च्या स्वरूपात व आकाराने अत्यंत लहान असल्याचे दिसून आले. मध्यवर्ती स्वयंपाक घराच्या माध्यमातून जेवण पुरविणे ही संकल्पना योग्य जरी वाटत असली तरी पुरविण्यात आलेले जेवण प्रत्यक्ष वाढण्यापूर्वी किमान ३ ते ४ तास आधी शिजवलेले असण्याची

शक्यता आहे. कारण अशा स्वरूपाचे स्वयंपाक घर हे आश्रमशाळेपासून किमान २ ते २.५ तास अंतरावर असते या पध्दतीनुसार पुरविण्यात आलेल्या जेवणात ऐनवेळी कोणत्याही स्वरूपाची गडबड निर्माण झाली तर त्यात सुधारणा करण्याची कोणतीच संधी उरत नाही व मुलांच्या जेवणाची गैरसोय होवू शकते.

६.१४) वसतिगृह अधिकाची कर्तव्ये:-

आदर्श वसतिगृह असणाऱ्या वसतिगृह अधिकाची जबाबदारी अनन्य साधारण आहे. अधिकाची जबाबदारी विद्यार्थ्यांच्या पालकांप्रमाणे असते. त्यातील स्त्री अधिकाची जबाबदारी अतिशय महत्वपूर्ण असून एखाद्या मुलीच्या संगोपनासाठी मातेस जी जी कर्तव्ये पार पाडावी लागतात ती सर्व कर्तव्ये या स्त्री अधिकाकडे पार पाडावी लागतात. त्यामुळे अधिकांचे काम हे दिवासातील विशिष्ट तासासाठीच असते असे नाही. अधिका पदाची कर्तव्ये शासनाने खालील प्रमाणे विहित केलेली आहेत.

अ) वसतिगृह अधिकाकडे कोठीगृह व स्वयंपाकगृहाची सुव्यवस्था ठेवून तेथील नोंदवहीत सर्व नोंदी अद्ययावत ठेवणे तसेच कोठीगृह, स्वयंपाकगृह, भोजनकक्ष व वसतिगृह स्वच्छ राहिल याची काळजी घेणे ही त्याची प्राथमिक कर्तव्ये आहेत.

ब) वसतिगृहात शिस्त राखण्यासाठी तसेच विद्यार्थ्यांच्या आरोग्य विषयक किंवा आरोग्य दर्जा सुव्यवस्थित ठेवण्यासाठी ते जबाबदार असतील.

क) वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्व विकासासाठी कार्यक्रमाचे नियोजन करण्याची जबाबदारी अधिकाची असते.

ड) अधिकाची निवासव्यवस्था शाळेच्या आवारातच असल्याने सर्व विद्यार्थी वसतिगृहात उपस्थित आहेत. याची खात्री करून कोणताही विद्यार्थी अवेळी वसतिगृह सोडणार नाही या बाबतची जबाबदारी घेणे. तसेच विशेषतः स्त्री अधिकाकडे याबाबत अधिक जागरूकतेने काळजी घेणे अपेक्षित आहे.

इ) वसतिगृहात विद्यार्थ्यांकडून गृहपाठ नियमितपणे करून घेण्याची जबाबदारी देखील अधिकांची आहे.

उपरोक्त कर्तव्याची तूलना प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीशी करताना सर्वसाधारणपणे जे प्रशिक्षित अधिका नियुक्त करण्यात आले होते त्यांचे काम पालकत्वाच्या संदर्भात उत्तम प्रकारे होत असल्याचे आढळून आले. मात्र ज्या ठिकाणी शिक्षकांना अधिका पदाचा अतिरिक्त कार्यभार देण्यात आला होता त्या ठिकाणी सर्व कामांकडे गंभीर दुर्लक्ष होत असल्याचे आढळून आले. सदर अधिकांनी मुलांच्या व्यक्तिमत्व विकासामध्ये महत्वाची भुमीका घेण्याची गरज आहे. मुलांना मुल्यशिक्षण सुध्दा सदर अधिका यांचेकडून देण्यात यावे.

६.१५) सुरक्षा रक्षक:-

आदिवासी विकास आयुक्त यांच्या कार्यालयातील प्राप्त झालेल्या माहितीनुसार १८१ शासकीय आश्रमशाळांना संरक्षक भिंती नाहीत अशी माहिती आहे. ज्या शासकीय आश्रमशाळात संरक्षक भिंती आहेत तेथील या भिंतींची अवस्था देखील अत्यंत दयनीय असून अनेक ठिकाणी फाटक नाहीत. अशा परिस्थितीत शासकीय आश्रमशाळेत सुरक्षा रक्षक पुरेशा संख्येने असण्याची नितांत गरज आहे. पाहणी केलेल्या शासकीय आश्रमशाळांपैकी २५% आश्रमशाळांत कोणत्याच स्वरूपाचे सुरक्षारक्षक असल्याचे आढळले नाही. काहीठिकाणी सुरक्षारक्षकाच्या संदर्भात तात्पुरती व्यवस्था करण्यात आल्याचे सांगण्यात आले.

वास्तविकतः शासकीय आश्रमशाळा संकुलातून सायंकाळी ६.३० नंतर कोणतेही साहित्य अथवा विद्यार्थी बाहेर जाण्यास परवानगी नाही. याबाबतची जबाबदारी सुरक्षा रक्षकाची आहे. मात्र अपवादात्मक परिस्थितीत जर एखाद्या विद्यार्थ्यास परिसराबाहेर जावयाचे असल्यास त्याची कारणांसह नोंद सुरक्षा रक्षकाने ठेवायची आहे. तसेच तो विद्यार्थी परत आल्यावर त्यांची ही नोंद सुरक्षारक्षक ठेवेल.

याचप्रमाणे सकाळी सात वाजेपासून सायंकाळी सहा वाजेपर्यंत जर शासकीय आश्रमशाळेतील (वसतिगृहातील) मुलांमुलीस अधिक्षक किंवा मुख्याध्यापक यांची परवानगी घेवून काही कामानिमित्त आवारातून बाहेर जावयाचे असेल तर तो त्या बाबतची नोंद त्यांचेकडील हालचाल नोंदवहीत नोंद करील व संबंधीत मुलांमुलींची स्वाक्षरी घेईल. शाळेच्या आवारातील कोणतेही साहित्य अधिक्षक, मुख्याध्यापक यांचे परवानगी शिवाय आवाराच्या बाहेर जावू देण्यास मज्जाव करील व जे साहित्य परवानगीने बाहेर गेले असेल त्याची नोंद नोंदवहीत ठेवेल. म्हणजेच आश्रमशाळेत एक दिवस पाळीचा व दुसरा रात्र पाळीचा असे दोन सुरक्षा रक्षक असणे गरजेचे आहे. मात्र कोणत्याही शासकीय आश्रमशाळेत दोन सुरक्षारक्षक आढळले नाहीत.

६.१६) सफाई कामगार:-

शासकीय आश्रमशाळा संकुल हे निवासी स्वरूपाची शाळा आहे. अशा संकुलात सफाई कामगार असणे अत्यंत गरजेचे असते. विशेषतः शासकीय आश्रमशाळामध्ये मुलामुलींची राहण्याची व्यवस्था स्वतंत्र स्वरूपात असल्याने किमान एक पुरुष व एक स्त्री सफाई कामगार अत्यावश्यक आहे. पाहणी केलेल्या बहुतांश शासकीय आश्रमशाळांमध्ये सफाई कामगार नसल्याचेच आढळले. काही शासकीय आश्रमशाळांमध्ये कंत्राटी स्वरूपाच्या कामगारांकडून सफाईचे काम करून घेण्यात येते. मात्र प्रत्यक्षात असे आढळले की, सफाई कामगारा अभावी शासकीय आश्रमशाळेतील निवास व्यवस्था, स्वयंपाक घर, स्वच्छता गृह, कोठी गृह इत्यादीमध्ये अस्वच्छता असल्याचे प्रकर्षाने जाणवते यात तातडीने सुधारणा होणे अपेक्षित आहे.

६.१७) मनोरंजनाची साधने :-

शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा धोंडबार, ता. सिन्नर, जि. नाशिक येथील वसतिगृहातील मनोरंजनाचे साधने

विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी मनोरंजन हा महत्वाचा घटक आहे. व्यक्तिमत्त्वाचा विकास घडावा म्हणून जसे वसतिगृह अधीक्षकाने विविध स्वरूपाचे कार्यक्रम आयोजित करावे असे अपेक्षित आहे. तसेच विद्यार्थ्यांच्या रिकाम्या वेळेत त्यांचे सकारात्मक मनोरंजन व्हावे अशी व्यवस्था करणे देखील अधीक्षकांचे कर्तव्य आहे. या मनोरंजनाच्या

साधनांमध्ये प्रामुख्याने दुरचित्रवाणी व वर्तमानपत्रांचे वाचन अशी साधने महत्वाची ठरतात. व ती विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करून द्यावी अशा शासनाच्या सूचना देखील आहेत. पाहणी केलेल्या शासकीय आश्रमशाळांत ५०% वसतिगृहामध्ये टिक्की संच आढळून आले. नविन बांधलेल्या आश्रमशाळां व्यतिरीक्त इतर सर्व शासकीय आश्रमशाळांमधील टिक्की संच छोटे व जुनाट स्वरूपातील होते. विद्यार्थ्यांना त्यावर कार्यक्रम पाहताना फारसा आनंद मिळेल असे वाटत नाही. त्यामुळे अशा स्वरूपाचे टिक्की त्यांच्यासाठी उपयोगाचे नाही.

मनोरंजनातून ज्ञानवर्धनाचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे वर्तमानपत्रांचे वाचन होय. याद्वारे अनेक विषयांची अद्यावत माहिती तर मिळतेच त्या शिवाय भाषेचा वापर अधिक चांगल्या पध्दतीने करण्याची प्रेरणा देखील मिळू शकते. वर्तमानपत्राचे वाचन हे विद्यार्थ्यांसाठी अनेक अंगाने लाभदायक आहे. व वर्तमानपत्रे ही जगाचा आरसा असून विद्यार्थ्यांना बाहेरच्या जगाशी जोडण्याचे महत्वाचे साधने आहे. मात्र पाहणी केलेल्या कोणत्याही शासकीय आश्रमशाळांतील वसतिगृहात वर्तमानपत्रे विद्यार्थ्यांच्या वाचनासाठी उपलब्ध असल्याचे आढळून आले नाही. किंबहुना शासकीय आश्रमशाळेत वर्तमानपत्रे आणावयाची असतात याविषयेची संकल्पना देखील आढळली नाही.

शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा झाप, ता. जव्हार जि. पालघर येथील खेळाचे मैदान

६.१८) क्रिडांगण :- शासकीय

आश्रमशाळेच्या संहितेत असे स्पष्ट नमूद केले आहे की, प्रत्येक आश्रमशाळेत सुसज्ज क्रिडांगण असावे. सुसज्ज म्हणजे खेळण्यासाठी किमान सुविधा असणारे असावे. कबड्डी, व्हॉलीबॉल, फुटबॉल, खो-खो अशासारख्या मैदानी खेळांसाठी आवश्यक त्या सुविधा असाव्यात अशी अपेक्षा

आहे. काही शाळांच्या मैदानात मोठे मोठे दगड पडून होते काही ठिकाणी मैदानात वाढलेल्या गवतात गुरे चरत होती. शाळेत मुलांच्या बौद्धिक विकासासह शारीरिक विकासाला देखील तेवढेच महत्त्व आहे. या विकासासाठी किमान सुसज्ज मैदान असणे हि अत्यावश्यक गरज आहे. वास्तविकतः आदिवासींचे शरीर मुलतःच अत्यंत काटक व चपळ असते. त्यांच्या स्वभावात तिरंदाजी, भालाफेक, धावणे इत्यादी बाबी वसलेल्या असतात अशा स्वरूपाच्या क्रिडा प्रकारात त्यांना थोडे जरी प्रशिक्षण दिले गेल्यास व सराव करून घेतल्यास या क्रिडाप्रकारातील किमान राष्ट्रीय दर्जाचे उत्तम खेळाडू बनू शकतील यात शंका नाही. मात्र यासाठी चांगल्या क्रिडांगणाची गरज आहे याकरिता संबंधित यंत्रणेने तातडीने व गांभीर्याने लक्ष देणे गरजेचे वाटते.

प्रत्येक शासकीय आश्रमशाळेत कोणत्या तरी प्रकारचे क्रिडासाहित्य असावे अशी अपेक्षा आहे. काही अपवादात्मक ठिकाणी व्हॉलीबॉल व फुटबॉलचा प्रत्यक्षात वापर होत असल्याचेही दिसून आले. मात्र क्रिडासाहित्याचा वापर गांभीर्याने होत असल्याचे सर्वसाधारणपणे कुठेच आढळून आले नाही. या बाबत सर्वच शासकीय आश्रमशाळामध्ये खेळाच्या साहित्याचा दरवर्षी पुरवठा केल्यास मुलांमध्ये खेळण्या विषयक आवड तयार होईल व त्या अनुषंगाने क्रिडांगणे तयार होतील.

वास्तविकतः आश्रमशाळेच्या विविध स्तरावर क्रिडा स्पर्धा होत असतात या क्रिडा स्पर्धामध्ये शाळेतील विद्यार्थी देखील भाग घेतात, बक्षीसही मिळवतात. मात्र त्यांच्या खेळाचा स्तर उत्तम दर्जाचा असेलच असे नाही. या विद्यार्थ्यांना अवगत असणाऱ्या खेळाचे योग्य प्रशिक्षण दिल्यास व उत्तम मैदानासह चांगले क्रिडासाहित्य पुरविल्यास याच मुलांचा क्रिडास्तर मोठ्या प्रमाणात उंचावेल यात शंका नाही.

६.१९) निवासव्यवस्था :-

आदर्श आश्रमशाळा संकुलात शासकीय आश्रमशाळेत काम करणाऱ्या शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांचे निवासस्थान असावे अशी संकल्पना आहे. पाहणी केलेल्या शासकीय आश्रमशाळांमध्ये या निवास स्थानाची स्थिती पुढील तक्त्यात दर्शविण्यात आली आहे.

**शासकीय आश्रमशाळांमध्ये शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांच्या निवासाची स्थिती :
तक्ता क्र.१२**

अ. क्र.	शासकीय आश्रमशाळेचे नांव	नजिकच्या गावापासूनचे अंतर	मुख्याध्यापक व शिक्षकांची संख्या	अधिकांक व अधिकांची संख्या	इतर कर्मचारी संख्या	मुख्याध्यापक व शिक्षक निवास संख्या	अधिकांक व अधिकांचा निवासस्थान संख्या	इतर कर्मचारी निवासस्थानांची संख्या
१	शासकीय माध्यमिक व उच्च माध्यमिक आश्रमशाळा, बोपखेल, ता.साक्री, जि.युळे	० km	११	२	१०	३	२	१
२	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, धोंडबार, ता.सिन्नर, जि.नाशिक	२ km	११	१	६	३	२	३
३	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा भिलमाळ, ता.त्र्यंबकेश्वर, जि.नाशिक	२ km	१२	२	८	३	२	२
४	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा रामेश्वर, ता.देवळा, जि.नाशिक	० km	११	१	८	९	२	३
५	शासकीय प्राथमिक आश्रमशाळा साकुर, ता.संगमनेर, जि.अहमदनगर	० km	१०	०	९	०	०	०
६	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा कोळेवाडी, ता.राहुरी, जि.अहमदनगर	० km	११	२	२०	०	०	०
७	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, झाप, ता.जव्हार, जि.पालघर	०.५ km	११	२	८	०	०	०
८	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, सासणे, ता.मुरबाड, जि.ठाणे	०.५ km	११	२	१२	०	०	०
९	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा अघई, ता.शहापूर, जि.ठाणे	० km	१०	२	१२	०	०	०
१०	शासकीय प्राथमिक आश्रमशाळा आमगांव, ता.वाडा, जि.पालघर	० km	८	१	५	०	०	०
११	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा साई, ता.पनवेल, जि.रायगड	० km	१२	२	१३	०	०	०
१२	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा गोगवे, ता.महाबळेश्वर, जि.सातारा	१ km	६	१	९	०	०	०
१३	शासकीय प्राथमिक आश्रमशाळा, सावरगांव, ता.धानोरा, जि.गडचिरोली	०.५ km	४	२	४	३	२	३
१४	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, मंगी, ता.राजुरा, जि.चंद्रपुर	२० km	२	२	१२	०	२	०
१५	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, बोथ, ता.केळापूर, जि.यवतमाळ	१ km	९	१	२	१	२	०
१६	शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा, पिंपळदरी, ता.औढा, जि.हिंगोली	२ km	११	२	०	१	२	२

स्रोत - प्राथमिक माहितीच्या आधारे

६.२०) अग्निशामक यंत्रणा :-

शासकीय आश्रमशाळा संकुल सहसा गावापासून काही अंतरावर बांधलेल्या या सर्व आश्रमशाळांमध्ये सरासरीने २५० व्यक्ती सतत राहत असतात. या आश्रमशाळा निवासी स्वरूपाच्या असल्याने त्याठिकाणी स्वयंपाक करणे, अंधोळीसाठी पाणी इत्यादीसाठी चुल / गॅसचा वापर करावा लागतो. तसेच या संकुलात वीजवाहक तारा सर्वत्र लावण्यात आलेल्या असल्याने व त्यांचे परिक्षण अभावानेच होत असल्यामुळे शॉटसर्किट होवून अथवा अन्य प्रकाराने आग लागण्याचा धोका सतत असतो. अशा परिस्थितीत आश्रमशाळांमध्ये सक्षम अग्नीरोधक शमन यंत्रणा कार्यरत असणे गरजेचे आहे. हि बाब अधिक प्रकर्षाने निकडीचे ठरते की जेव्हा आश्रमशाळा संकुलाच्या परिसरात भरपूर प्रमाणात पाण्याची उपलब्धता नसते. पाहणी केलेल्या सर्वच शासकीय आश्रमशाळांमध्ये अशा स्वरूपाची व्यवस्था आढळून आली नाही. अग्निशामक व्यवस्थेतील एक अत्यंत सर्वसाधारण घटक म्हणजे अग्निशामक सिलेंडर लावणे अपेक्षित असते. असे सिलेंडर कुठेही आढळले नाहीत. विशेषतः स्वयंपाकगृह, कोठीगृह, वसतिगृह यात असे सिलेंडर असणे आवश्यक आहे याशिवाय वसतिगृहात पहिल्या वर्गापासून म्हणजे सर्वसाधारणतः वयाच्या ६ व्या वर्षापासून विद्यार्थी वसतीला असतात अशा ठिकाणी दुर्दैवाने कोणतीही अनुचित घटना घडल्यास अतिशय भयंकर प्रसंग उद्भवू शकतो अशावेळी अशी यंत्रणा आश्रमशाळेत असणे गरजेचे आहे याबाबतीत शासन स्तरावरून गांभीर्याने विचार व्हावा.

६.२१) अधिकाऱ्यांकडून शाळेची तपासणी :-

शासकीय आश्रमशाळेचे कामकाज सुरळीत चालावे तसेच तेथील शिक्षणाचा दर्जा चांगल्या प्रतीचा रहावा यासाठी संबंधित अधिकाऱ्यांनी आश्रमशाळांची नियमित तपासणी करावी अशी अपेक्षा आहे. पाहणी केलेल्या शाळांमध्ये सर्वच आश्रमशाळांना विविधस्तरीय अधिकाऱ्यांनी भेटी दिल्याचे शाळेतील भेट नोंदवहीवरून दिसून आले त्याची माहिती खालील तक्त्यात दशविली आहे.

तक्ता क्र.१३

अ.क्र.	अप्पर आयुक्त	प्रकल्प अधिकारी	सहाय्यक प्रकल्पअधिकारी	शिक्षण विस्तार अधिकारी	कर्मचारी	इतर
भेटींची संख्या	६	२२	४१	५३	२८	८९

स्रोत - प्राथमिक माहितीच्या आधारे

वास्तविकतः या भेटींचा उद्देश शाळेच्या अडचणी सोडविणे, गैरशिस्तीवर व गैरकारभारावर अंकुश ठेवणे तसेच विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक व निवास अडचणींचे निराकरण करणे हा असतो. मात्र भेट नोंदवहीत नोंदवलेल्या अभिप्रायाचे अवलोकन केले असता त्यात प्रामुख्याने विद्यार्थ्यांना चांगले जेवण मिळते. विद्यार्थी पटसंख्या पूर्ण होती किंवा शिक्षक वर्गावर होते अशा अत्यंत जुजबी स्वरूपाचे अभिप्राय पहावयास मिळाले. ज्या अभिप्रायावरून स्पष्ट दिसते की या शाळांना भेटी दिलेल्या अधिकाऱ्यांनी शाळांची पाहणी गांभीर्याने केल्याचे दिसून येत नाही.

शासकीय आश्रमशाळांचा दर्जा सुधारण्यासाठी अधिकाऱ्यांचे निरीक्षण अत्यंत आवश्यक आहे मात्र हे निरीक्षण अत्यंत चिकित्सकपणे व गांभीर्याने व्हावे या निरीक्षणातून पर्यायाने विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक

उपरोक्त तक्त्यावरून असे आढळून येते की, बहुतेक शासकीय आश्रमशाळांमध्ये निवास व्यवस्था आहे. स्त्री अधिक्षिकेने विद्यार्थीनींच्या काही वैयक्तिक बाबींबाबत माहितीच्या नोंदवहीत नियमित नोंदी घेणे आवश्यक असते जर स्त्री अधिक्षिकेचे निवासस्थान शासकीय आश्रमशाळेच्या परिघात नसेल तर सदरची अधिक्षिका त्या परिसरात राहणार नाही. अशा अवस्थेत या नोंदी कितपत सत्य असतील हे वेगळे सांगायला नको. प्रत्येक शासकीय आश्रमशाळेत शिक्षक व मुख्याध्यापकासाठी निवासस्थानांची काहीनाकाही प्रमाणात व्यवस्था करण्यात आलेली आहे. वरील तक्त्यातील माहिती विचारात घेता हि व्यवस्था सार्वत्रिकरित्या अत्यंत अपुरी असल्याचे दिसून येते. जी व्यवस्था आहे ती देखील व्यवस्थित नसल्याचे पाहणीत आढळून आले. बहुतेक शासकीय आश्रमशाळेमध्ये शिक्षकांसाठी एक छोटी खोली व त्यातच स्वयंपाकघर व इतर सोयी करून द्यावयाच्या होत्या. हि एक खोली देखील जुनाट स्वरूपाचीच आढळून आली या संदर्भात शिक्षकांशी चर्चा केली असता त्यांना आश्रमशाळेच्या संकुलातच राहणे जास्त पसंतीचे आहे असे आढळून आले. मात्र निवासस्थान किमान सोयीयुक्त असावे व बऱ्यापैकी बांधकाम असलेले असावे अशी त्यांनी अपेक्षा व्यक्त केली मात्र शिक्षकांच्या या अवस्थेस उतरणारी निवासव्यवस्था काही शाळांमध्ये या निवासव्यवस्थेचे नव्याने बांधकाम केल्याचे आढळून आले पण हे बांधकाम सर्वठिकाणी समान धरतीवर असल्याचे आढळून आले नाही. एका ठिकाणी निवासव्यवस्था स्वयंपाकघर व दोन खोल्या तर काही ठिकाणी हेच बांधकाम स्वयंपाकघर व एक खोली अशा स्वरूपाचे होते. आश्रमशाळा संकुलात शिक्षकांच्या निवासस्थानाचा टाईपलाईन हा सर्वत्र समान असावा असे प्रकर्षाने सुचवावेसे वाटते कारण निवासव्यवस्था शिक्षकांच्या मानसिकतेवर मोठ्या प्रमाणात प्रभावीत करणारी बाब आहे.

पाहणी केलेल्या सर्व शासकीय आश्रमशाळांमध्ये चतुर्थश्रेणी कर्मचारी जसे सुरक्षारक्षक, सफाईगार, कामाठी, स्वयंपाकी इ. हे सर्व कर्मचारी शासकीय आश्रमशाळेच्या दैनंदिन कामकाजात अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावतात. सुरक्षा कर्मचारी २४ तास आश्रमशाळेत असणे गरजेचे आहे. स्वयंपाकी सकाळच्या नाश्यापासून ते रात्रीच्या जेवणापर्यंत स्वयंपाक इ. कामात व्यस्त असल्याने त्यांचे काम पाहटेपासून सुरू होवून रात्री उशीरपर्यंत चालते. विशेषतः स्वयंपाकी पदावर प्रामुख्याने स्त्री कर्मचाऱ्यांचीच नियुक्ती होत असल्याने त्यांना शासकीय आश्रमशाळा संकुलातच निवासव्यवस्था उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. अन्यथा शासनाने विहित केलेल्या जेवणाचे वेळापत्रक पाळणे कठिण होईल असे वाटते.

पाहणीच्या वेळेस शिक्षकांशी चर्चा करताना निवासव्यवस्था उपलब्ध नसल्याने शिक्षकांची मुलांना शिकविण्याच्या मानसिकतेत एक प्रकाराने नकारात्मकता तयार झाल्याचे आढळून आले. सारांश शासकीय आश्रमशाळा संकुलाचे बांधकाम करताना आश्रमशाळेचा आकृतीबंध लक्षात घेवून त्यानुसार निवासव्यवस्था प्राधान्याने करण्यात यावी.

६.२०) अग्निशामक यंत्रणा :-

शासकीय आश्रमशाळा संकुल सहसा गावापासून काही अंतरावर बांधलेल्या या सर्व आश्रमशाळांमध्ये सरासरीने २५० व्यक्ती सतत राहत असतात. या आश्रमशाळा निवासी स्वरूपाच्या असल्याने त्याठिकाणी स्वयंपाक करणे, अंधोळीसाठी पाणी इत्यादीसाठी चुल / गॅसचा वापर करावा लागतो. तसेच या संकुलात वीजवाहक तारा सर्वत्र लावण्यात आलेल्या असल्याने व त्यांचे परिक्षण अभावानेच होत असल्यामुळे शॉटसर्किट होवून अथवा अन्य प्रकाराने आग लागण्याचा धोका सतत असतो. अशा परिस्थितीत आश्रमशाळांमध्ये सक्षम अग्नीरोधक शमन यंत्रणा कार्यरत असणे गरजेचे आहे. हि बाब अधिक प्रकर्षाने निकडीचे ठरते की जेव्हा आश्रमशाळा संकुलाच्या परिसरात भरपूर प्रमाणात पाण्याची उपलब्धता नसते. पाहणी केलेल्या सर्वच शासकीय आश्रमशाळांमध्ये अशा स्वरूपाची व्यवस्था आढळून आली नाही. अग्निशामक व्यवस्थेतील एक अत्यंत सर्वसाधारण घटक म्हणजे अग्निशामक सिलेंडर लावणे अपेक्षित असते. असे सिलेंडर कुठेही आढळले नाहीत. विशेषतः स्वयंपाकगृह, कोठीगृह, वसतिगृह यात असे सिलेंडर असणे आवश्यक आहे याशिवाय वसतिगृहात पहिल्या वर्गापासून म्हणजे सर्वसाधारणतः वयाच्या ६ व्या वर्षापासून विद्यार्थी वसतीला असतात अशा ठिकाणी दुर्देवाने कोणतीही अनुचित घटना घडल्यास अतिशय भयंकर प्रसंग उद्भवू शकतो अशावेळी अशी यंत्रणा आश्रमशाळेत असणे गरजेचे आहे याबाबतीत शासन स्तरावरून गांभीर्याने विचार व्हावा.

६.२१) अधिकाऱ्यांकडून शाळेची तपासणी :-

शासकीय आश्रमशाळेचे कामकाज सुरळीत चालावे तसेच तेथील शिक्षणाचा दर्जा चांगल्या प्रतीचा रहावा यासाठी संबंधित अधिकाऱ्यांनी आश्रमशाळांची नियमित तपासणी करावी अशी अपेक्षा आहे. पाहणी केलेल्या शाळांमध्ये सर्वच आश्रमशाळांना विविधस्तरीय अधिकाऱ्यांनी भेटी दिल्याचे शाळेतील भेट नोंदवहीवरून दिसून आले त्याची माहिती खालील तक्त्यात दशविली आहे.

तक्ता क्र.१३

अ.क्र.	अप्पर आयुक्त	प्रकल्प अधिकारी	सहायक प्रकल्पअधिकारी	शिक्षण विस्तार अधिकारी	कर्मचारी	इतर
भेटींची संख्या	६	२२	४१	५३	२८	८९

स्रोत - प्राथमिक माहितीच्या आधारे

वास्तविकतः या भेटींचा उद्देश शाळेच्या अडचणी सोडविणे, गैरशिस्तीवर व गैरकारभारावर अंकुश ठेवणे तसेच विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक व निवास अडचणींचे निराकरण करणे हा असतो. मात्र भेट नोंदवहीत नोंदवलेल्या अभिप्रायाचे अवलोकन केले असता त्यात प्रामुख्याने विद्यार्थ्यांना चांगले जेवण मिळते. विद्यार्थी पटसंख्या पूर्ण होती किंवा शिक्षक वर्गावर होते अशा अत्यंत जुजबी स्वरूपाचे अभिप्राय पहावयास मिळाले. ज्या अभिप्रायावरून स्पष्ट दिसते की या शाळांना भेटी दिलेल्या अधिकाऱ्यांनी शाळांची पाहणी गांभीर्याने केल्याचे दिसून येत नाही.

शासकीय आश्रमशाळांचा दर्जा सुधारण्यासाठी अधिकाऱ्यांचे निरीक्षण अत्यंत आवश्यक आहे मात्र हे निरीक्षण अत्यंत चिकित्सकपणे व गांभीर्याने व्हावे या निरीक्षणातून पर्यायाने विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक

दर्जा व राहणीमान उंचवण्यास मदत व्हावी अशी अपेक्षा आहे. यामध्ये मुलांच्या शैक्षणिक प्रगतीचा उल्लेख घेणे गरजेचे आहे. तसेच शिक्षकांच्या शैक्षणिक दैनंदिन कर्तव्यात बदल (जसे टाचण वही वगैरे) चा देखील निरीक्षण होणे आवश्यक आहे.

६.२२) शाळा व्यवस्थापन समिती :-

शासकीय आश्रमशाळेचे व्यवस्थापन योग्य रितीने व्हावे यासाठी स्थानिक प्रतिष्ठीत नागरिकांची शाळा व्यवस्थापन समिती तयार करण्यात आलेली आहे. पाहणी केलेल्या सर्व शाळांमध्ये अशा स्वरूपाची व्यवस्थापन समिती अस्तित्वात असल्याचे दिसले. मुख्याध्यापकांकडे असलेल्या नोंदवहयावरून त्यांच्या बैठका ही होत असल्याचे जाणवले. या समितींच्या कामकाजाबाबत काही नियम तयार करणे गरजेचे आहे असे वाटते.

६.२३) कायापालट योजना :-

शासनास शासकीय आश्रमशाळांच्या इमारतीच्या स्थितीबाबत कल्पना असल्याने या इमारतींच्या स्वरूपात सुधारणा करणेसाठी शासनाने "कायापालट" योजना जाहिर केली. या योजनेच्या क्रियान्वयनाबाबत विविध प्रकल्प कार्यालयात चौकशी केली असता संबंधितांकडून मिळालेल्या माहितीनुसार या योजनेतर्गत प्रत्येक शासकीय आश्रमशाळेस १ लाख रू. ची तरतुद करण्यात आल्याचे सांगण्यात आले. या तरतुदीतून संबंधित शाळेत अत्यावश्यक असलेल्या दुरुस्त्या करून घेण्याच्या सुचना मुख्याध्यापकांना देण्यात आल्या होत्या.

शासकीय माध्यमिक व उच्च माध्यमिक आश्रमशाळा वडेश्वर ता. मावळ जि. पुणे येथील वॉशबेसिनची सुविधा

या योजनेच्या अंमलबजावणी बाबत अनेक शासकीय आश्रमशाळांकडे चौकशी केली असता या योजनेतर्गत त्यांनी केलेल्या कामाची जी माहिती मिळाली त्यांचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे आहे. बऱ्याच शाळांनी शाळेतील विद्युतवाहक तारांची, बटणांची, दुरुस्ती केल्याचे सांगितले याशिवाय काही शासकीय आश्रमशाळांनी स्नानगृह व शौचालयातील नळाच्या तोट्या, पिण्याच्या पाण्याच्या नळाच्या तोट्या दुरुस्त करण्यात आल्या. तर काही ठिकाणी शौचालयांची व स्नानगृहांची दुरुस्ती करण्यात आली. आमगांव, ता.वाडा, जि.पालघर येथील शासकीय

आश्रमशाळेस वर्गखोल्यांना आतून रंगकाम केल्याचे सांगण्यात आले. तसेच काही शासकीय

शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा कुरुंजी, ता. भोर जि. पुणे येथील टॉयलेट सुविधा

आश्रमशाळांमध्ये स्वच्छतेबाबत, शिक्षणाबाबत महत्त्व सांगणारे संदेश भिंतीवर रंगवण्यात आले. एकूण स्वरूप लक्षात घेतले तर ही सर्वकामे अत्यंत किरकोळ स्वरूपातील आहे. "कायापालट" योजनेचा उद्देश शाळेच्या इमारतीत अमुलाग्र स्वरूपाचे बदल घडवून आणण्यासाठी मोठ्या स्वरूपात दुरूस्तीची कामे करावी असा असावा. यातुनच शाळेचा कायापालटचे दृश्य

स्वरूप दिसू शकते. मात्र २०१८-१९ पासून या योजनेच्या स्वरूपात काही

चांगले बदल केले असल्याचे मुख्याध्यापकांनी सांगितले. या नविन बदलांनुसार शासकीय आश्रमशाळेस ५ लाखा पर्यंतचा निधी उपलब्ध करून देण्यात येणार असून त्यातुन ४ लाखापर्यंत अत्यावश्यक स्वरूपाच्या दुरूस्त्या व १ लाख रूपये विद्यार्थ्यांच्या आजारपणासाठी कराव्या लागणाऱ्या आकस्मात स्वरूपातील खर्चाच्या प्रतीपुर्तीसाठी वापरता येणार आहे. या नविन बदलांमुळे शाळेत काही चांगल्या सुधारणा करता येवू शकतील असे वाटते.

प्रकरण - ७

उपाययोजना

विकासाच्या संकल्पनेत शिक्षणाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. आदिवासींच्या सुशिक्षित पिढ्या तयार करण्यात शासकीय आश्रमशाळेचे योगदान महत्त्वाचे ठरू शकते यासाठी सद्यस्थितीतील शासकीय आश्रमशाळांच्या व्यवस्थेत काही बदल अथवा सुधारणा करणे अत्यंत गरजेचे आहे. तसे झाल्यास या शासकीय आश्रमशाळांच्या माध्यमातून विकासाभिमुख आदिवासी तरूणांची पिढी तयार होण्यास मदत होईल हे निश्चित.

सर्वसाधारणपणे असे आढळून आले आहे की, शासकीय आश्रमशाळातील विद्यार्थ्यांची संख्या सातत्याने घटत आहे. मात्र राज्यातील एकूण आदिवासी विद्यार्थ्यांची संख्या लक्षात घेतली तर त्यात सातत्याने वाढ होत असल्याचे आढळून येते. त्यामुळे आदिवासी विद्यार्थ्यांचा कल शिक्षण घेण्याकडे निश्चितपणे वाढत आहे. पण ते शासकीय आश्रमशाळेचा पर्याय स्विकारत नसल्याचे स्पष्ट जाणवते. अशा परिस्थितीत शासकीय आश्रमशाळा ही संस्था टिकवून ठेवावयाची असेल व ती शिक्षण प्रदान करण्याची उत्तम माध्यम तयार करावयाचे असल्यास शासकीय आश्रमशाळेतील शैक्षणिक तसेच निवास विषयक गुणवत्ता कशी वाढेल याकडे प्रामुख्याने लक्ष देण्याची गरज आहे. या दृष्टिकोनातून काही महत्त्वाच्या सुधारणा खालील प्रमाणे सुचविण्यात येत आहेत.

- १) राज्यात आज शासकीय आश्रमशाळांची संख्या ५०० च्या सुमारास आहे. याशिवाय अनुदानित शासकीय आश्रमशाळांची संख्या सुद्धा तितकीच आहे. इतक्या मोठ्या संख्येने शासकीय आश्रमशाळांची खरोखरच गरज आहे का? याचा वस्तुनिष्ठ अभ्यास होणे गरजेचे आहे. ही संख्या वास्तविक गरजेनुसार नियंत्रित करण्याची निश्चितपणे आवश्यकता आहे. जेणेकरून या शासकीय आश्रमशाळांद्वारे गुणवत्ता पूर्ण शिक्षणाची व्यवस्था करता येवू शकेल.
- २) शासकीय आश्रमशाळांच्या संख्येसाठी तालुका घटक ठेवावा. तालुक्यातील आदिवासी लोकसंख्येच्या आधारावर पुढील २५ वर्षे उपलब्ध होणारी विद्यार्थीसंख्या लक्षात घेवून त्या तालुक्यातील शासकीय आश्रमशाळांची संख्या निश्चित करावी. एका वर्गात कोणत्याही परिस्थितीत ५० पेक्षा जास्त विद्यार्थी असणार नाहीत अशा पध्दतीने शासकीय आश्रमशाळांची संख्या निश्चित करण्यात यावी.
- ३) शासकीय आश्रमशाळांचा पहिला स्तर प्राथमिक शासकीय आश्रमशाळा अशा प्रत्येक ५ शासकीय आश्रमशाळांसाठी एक माध्यमिक शासकीय आश्रमशाळा असावी. आज सर्वसाधारणतः प्रत्येक आदिवासी बहुल लोकसंख्या असणाऱ्या तालुक्यात किमान १० शासकीय आश्रमशाळा निश्चितपणे आहेत. यातील आठ शासकीय आश्रमशाळा प्राथमिक स्तरावरील असतील व दोन आश्रमशाळा माध्यमिक स्तरावरील असतील. इयत्ता १० वी उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी अशा तालुका मुख्यालयात कनिष्ठ महाविद्यालय स्तरावरील एक शासकीय आश्रमशाळा असावी जेणेकरून आदिवासी विद्यार्थ्यांना योग्य प्रकारे वरच्या इयत्तेतील गुणवत्तेत निश्चितपणे सुधारणा होईल अशी खात्री वाटते.

- ४) उपरोक्त प्रमाणे माध्यमिक स्तरावरची शासकीय आश्रमशाळा असेल त्या शाळेतील शिक्षणाचे माध्यम निमइंग्रजी स्वरूपाचे ठेवावे. कारण या स्तरावरील विद्यार्थ्यांना इंग्रजी भाषेशी परिचय झालेला असतो त्यामुळे इंग्रजी माध्यमातून गणित व विज्ञान हे विषय शिकवण्यात अडचण जात नाही. आजकाल आदिवासी पालकांमध्ये इंग्रजी माध्यमातून आपल्या पाल्यांना शिकविण्याचा कल वाढत आहे.
- ५) जर शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांना इयत्ता ५ वी व इयत्ता ८ वी च्या स्तरावर घेण्यात येणाऱ्या शिष्यवृत्ती परिक्षेस बसवुन त्यांचेकडून जर उत्तम तयारी करून घेतली तर ती मुले या परिक्षांमध्ये चमकतील व त्यांचे शाळेच्या परिसरामध्ये नावलौकीक वाढेल. अशा शिष्यवृत्तीत परिक्षेची तयारी करून घेणाऱ्या शिक्षकांना जर बक्षीसे दिली तर त्यांनाही या कामात रस वाढेल.
- ६) ज्या प्रकारे जिल्हा परिषदेच्या अखत्यारीत शिक्षणअधिकारी हे जिल्हापरिषदेच्या शाळांची तपासणी करतात त्याच प्रमाणे शासकीय आश्रमशाळेचीही तपासणी ही शिक्षण खात्यामार्फत दरवर्षी केली जावी.
- ७) आदिवासी विकास विभागाच्या मार्फत जी वसतिगृहे चालविली जातात त्यांच्या गृहपालांइतके वेतन आश्रमशाळेतील अधीक्षक / अधीक्षिका यांना देण्यात यावे त्याचप्रमाणे शाळेचे शैक्षणिक बाबी व्यतिरीक्त इतर घडणाऱ्या सर्व बाबींसाठी त्यांनाच जबाबदार धरण्यात यावे. आश्रमशाळेतील स्वयंपाकी, सफाईगार, सुरक्षारक्षक, कामाठी हे थेट त्यांच्या नियंत्रणात असावे.
- ८) प्रत्येक शासकीय आश्रमशाळेमध्ये (शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांसाठी) बायोमेट्रिक मशिन असावी. त्याचेवर दररोज पाच वेळा हजेरी नोंदविण्याची सक्ती असावी. (सकाळी ७, १०, २ दुपारी, संध्याकाळी ६, रात्री १०) सदरच्या उपस्थितीबाबत संबंधित प्रकल्प कार्यालयास Online त्याचवेळी हजेरी नोंदविली जाईल या प्रमाणे यंत्रणा करावी. बायोमेट्रिक मशिन मध्ये होणारी बिघाड लक्षात घेऊन प्रत्येक शासकीय आश्रमशाळेमध्ये पर्यायी दुसरे बायोमेट्रिक मशिन तयार असावे व सदरचे मशिन तातडीने सुरू करण्याची जबाबदारी संबंधित अधिकाऱ्यावर असावी. जर काही कारणाने दोन्हा मशिन्स एक वेळी बंद पडल्या तर त्याबाबत संबंधित अधीक्षकास जबाबदार धरावे व हजेरी नोंदविली न गेल्यास त्याची पूर्णपणे जबाबदारी अधीक्षकाने निश्चीत करावी व त्यांचे वेतन देण्यात येवू नये.
- ९) आज ही राज्यातील अनेक शासकीय आश्रमशाळांच्या इमारती जुन्या आहेत. शासकीय आश्रमशाळा संकुलाच्या बांधकामासाठी शासनाकडून प्रयत्न केले जातात मात्र अशा संकुलाच्या बांधकामात प्राधान्यक्रम आढळत नाही. ज्या शासकीय आश्रमशाळेत विद्यार्थी संख्या सातत्याने चांगली आहे अशा आश्रमशाळा संकुलाच्या बांधकामास प्रथम प्राधान्य असावे. शासकीय आश्रमशाळा संकुलाचे बांधकाम करताना आदिवासी उपाययोजना क्षेत्रातील शाळांनाच प्राधान्य दिले जाते याचप्रमाणे आदिवासी उपाययोजना क्षेत्राबाहेरील उत्तम प्रकारे कार्यरत असलेल्या शासकीय आश्रमशाळांचाही पुर्नबांधणीसाठी विचार होणे आवश्यक आहे.

- १०) शासकीय आश्रमशाळेस विद्यार्थ्यांच्या अवांतर शिक्षणास योग्य ते प्राधान्य देण्यात यावे. अवांतर शिक्षण म्हणजे निसर्गवाचन वन्यप्राणी, पक्षांची माहिती, वनौषधींची माहिती देणे इ. अशा अवांतर शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांच्या सामान्यज्ञानात भर पडून ते अधिक चौकस होतात. परिणामी प्रचलित शिक्षणाविषयी त्यांची आस्था वाढेल.
- ११) आदिवासी विद्यार्थ्यांमध्ये विविध प्रकारचे मैदानी खेळ त्यांच्या गुणसुत्रातच वसलेले आहेत. जसे धावणे, तिरंदाजी, भालाफेक, गोळाफेक, मल्लखांब, कब्बडी इत्यादी प्रकाराच्या खेळांचे त्यांना योग्य ते प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. यासाठी शाळेत असलेले मैदान हे योग्य प्रकारे तयार केलेले असावे याकडे विशेष लक्ष देण्याची गरज आहे.
- १२) आदिवासी जीवनाचा अविभाज्य अंग म्हणजे संगीत होय. शालेय जीवनात या विषयी थोडेजरी प्रशिक्षण दिले तर ते त्या प्रकारात सहज प्राविण्य मिळू शकतात. शासकीय आश्रमशाळांत संगीत विषय शिक्षणा विषयी थोडे जरी प्रशिक्षण दिले तर ते त्या प्रकारात सहज प्राविण्य मिळवू शकतात. शासकीय आश्रमशाळांत संगीत विषयक शिक्षणा विषयी स्वतंत्र व्यवस्था तयार करण्यात यावी. संगीतासह त्यांच्या पारंपारीक नृत्याचा सराव करून घेतल्यास त्यात ते सहज प्राविण्य मिळवतीलच तसेच यामुळे शालेय शिक्षणा विषयी त्यांच्यात वेगळीच आत्मियता निर्माण होईल. ही कला त्यांच्या भविष्यात उत्तम व्यवसायिक यश देखील मिळवून देवू शकते.
- १३) आदिवासी परंपरेत निरनिराळे मुखवटे तयार करणे, लाकडाचे स्मृतीस्तंभ वा तत्सम वस्तू निर्माण करण्यासाठी कोरीव काम करणे याशिवाय दगडाच्या माध्यमातून मुर्ती काम करणे याबाबी ते परंपरेने करत असतात. त्यांच्या अशा अंगभूत कलेस योग्य प्रशिक्षण दिल्यास विद्यार्थी दशेतच निपूणतः प्राप्त होवून भविष्यात ते उत्कृष्ट कलाकार म्हणून सिद्ध होवू शकतात. शासकीय आश्रमशाळेतील शिक्षणपध्दतीत अशा स्वरूपाचे बदल करणे गरजेचे आहे.
- १४) आदिवासी विद्यार्थ्यांची गावे वनसानिध्यात आहेत. त्यांच्या गावांचा दुर्गमपणा लक्षात घेवून या विद्यार्थी, विद्यार्थीनींना स्वरक्षणाचे प्रशिक्षण दिले गेल्यास ते अधिक आत्मविश्वासाने जगण्यास सक्षम होतील. त्यामुळे शासकीय आश्रमशाळेत या शिक्षणा विषयी स्वतंत्र व्यवस्था असणे गरजेचे आहे.
- १५) आदिवासी विद्यार्थ्यांची शिक्षण घेण्यातील सर्वात महत्वाची अडचण म्हणजे भाषेची अडचण ही होय. मराठी अथवा हिंदी या भाषा त्यांच्यासाठी अपरिचीत स्वरूपातील आहेत. त्यामुळे या भाषा माध्यमातून शिक्षण घेताना त्यांना गोंधळल्यासारखे होते यासाठी शासकीय आश्रमशाळेतील प्राथमिक स्तरावरील शिक्षकांना या विद्यार्थ्यांची बोली भाषा अवगत असणे गरजेचे आहे. यामुळे असे शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या अडचणी अधिक प्रभावीपणे सोडवू शकतील तसेच विद्यार्थ्यांमध्ये मराठी हिंदी व इंग्रजी या भाषेविषयीची अडचण देखील कमी होईल.
- १६) शासकीय आश्रमशाळा संकुलाचे बांधकाम करताना बांधकामाचा आराखडा अशा स्वरूपाचा असावा की ज्या योग्य शासकीय आश्रमशाळेतील उपलब्ध क्षेत्रातील अधिकाधिक जागा मोकळी राहिल ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना खेळण्यासाठी विस्तृत मैदान निर्माण करता येईल.

याशिवाय रिकाम्या जागेत किचन गार्डन बगीचा, वृक्षारोपन इ.साठी उपक्रम राबवता येवून विद्यार्थ्यांना या विषयीचे प्रात्याक्षीकद्वारे ज्ञान देता येवू शकेल.

- १७) ज्या शासकीय आश्रमशाळांचे अद्याप पुनर्बांधणी झालेली नाही अशा बहुतेक सर्व शासकीय आश्रमशाळांतील संरक्षक भिंतीची अवस्था चांगली नाही. त्यामुळे नविन आश्रमशाळा संकुलाचे बांधकाम करताना ही संरक्षक भिंत पुरेशा उंचीची असावी. या संरक्षक भिंतीवर चढता येणार नाही अशी व्यवस्था करण्यात यावी तसेच आश्रमशाळा संकुलासाठी मजबुत स्वरूपाचे फाटक असावे व या फाटकाच्या बाजूला सुरक्षारक्षकाची खोली असावी.
- १८) पाहणी करण्यात आलेल्या बहुतेक शाळांत विद्यार्थ्यांना बसण्यासाठी डेक्सबेंचेसची व्यवस्था आहे मात्र हे डेक्सबेंचेस विद्यार्थ्यांच्या उंचीच्या प्रमाणात नाहीत त्यामुळे ते सोयीपेक्षा विद्यार्थ्यांच्या गैरसोयीचे आहेत. यामुळे हे डेक्सबेंचेस विद्यार्थ्यांची उंची लक्षात घेवून त्या प्रमाणातच असावेत.
- १९) शासकीय आश्रमशाळेतील प्रयोगशाळेसाठी स्वतंत्र खोली नाही. बहुतेक सर्व शासकीय आश्रमशाळा इ.१० वी पर्यंत आहेत. विद्यार्थ्यांना ९ वी इयत्तेपासून विविध प्रयोग करणे गरजेचे असते त्यामुळे शासकीय आश्रमशाळा सुसज्ज व स्वतंत्र खोलीत प्रयोगशाळा असावी. प्रत्येक शासकीय आश्रमशाळेत अवांतर वाचनासाठी पुस्तके जरी पुरविण्यात आली असली तरी कुठेही ती ग्रंथालयाच्या स्वरूपात ठेवलेली नाही. प्रत्येक शासकीय आश्रमशाळेत ग्रंथालय योग्य पध्दतीने ठेवले जाते आहे किंवा नाही व तसेच विद्यार्थ्यांना नियमित वाचनासाठी पुरविली जातात किंवा नाही याकडे विशेष लक्ष पुरविण्यात यावे तसेच शासकीय आश्रमशाळांना बालसाहित्य, कथा रूपात इतिहास, आदिवासी बोलीभाषेतील उपलब्ध पुस्तके, निसर्गाची ओळख अशा स्वरूपाची जास्तीतजास्त पुस्तके पुरविण्यात यावीत. तसेच ग्रंथालयाच्या वाचनाच्या सुविधेसह स्वतंत्र वाचन कक्ष असावा.
- २०) आधुनिक शिक्षणाचे साधन असणारे संगणक बहुतांश शासकीय आश्रमशाळेत दुर्लक्षित अवस्थेत आहेत. संगणकाचे परिरक्षण व शिक्षण यासाठी शासनाने निश्चत स्वरूपात व्यवस्था केली असली तरी त्याचे पालन अभावानेच होत असल्याचे दिसते. संगणक कक्षाचे योग्य रितीने परिरक्षण व विद्यार्थ्यांना याबाबतचे शिक्षण देणे प्रत्येक शासकीय आश्रमशाळेत सक्तीचे असावे व त्यावर प्रकल्प कार्यालयाने विशेष लक्ष पुरवावे. संगणकासाठी स्वतंत्र कक्ष असावा व त्याची स्वच्छता नियमितपणे ठेवली जावी.
- २१) बहुतेक सर्व शासकीय आश्रमशाळेत कमी अधिक प्रमाणात दृक्श्राव्य माध्यमातुन शिक्षण देण्याची साधने आहेत मात्र ती पुरेशा प्रमाणात व योग्य दर्जाची नाहीत तसेच दृक्श्राव्य माध्यमाचा कक्ष देखील योग्य स्वरूपाचा आढळून आला नाही. ही साधने योग्य दर्जाची पुरेशा प्रमाणात व किमान सुविधांनी युक्त असा कक्ष प्रत्येक शासकीय आश्रमशाळेत असावा.
- २२) शासकीय आश्रमशाळेमध्ये शिक्षणाचा दर्जा उच्चविण्यासाठी विशेष प्रयत्न करण्याची गरज आहे. यासाठी सर्व ठिकाणी प्रशिक्षित शिक्षक असावे. त्याशिवाय त्यांना नियमित प्रशिक्षण देण्यात यावे. त्या शासकीय आश्रमशाळेत शिकविणाऱ्या प्रत्येक शिक्षक व सहाय्यक शिक्षकास प्रामुख्याने स्थानिक बोलीभाषेचे ज्ञान असावे. ते नसल्यास त्यांना

- स्थानिक बोलीभाषेचे प्रशिक्षण देण्यात यावे. याबरोबर प्रशिक्षण घेतलेल्या शिक्षकांची क्षमता चाचणी देखील नियमित स्वरूपात आयोजित करण्यात यावी.
- २३) आदर्श आश्रमशाळा संहितेत व्यक्त केलेल्या अपेक्षांची पूर्तता करणारे वसतिगृह प्रत्येक शासकीय आश्रमशाळेत असावे.
- २४) सर्व शासकीय आश्रमशाळा ग्रामीण भागात आहेत तसेच त्या गावापासून काही अंतरावर आहेत. त्यामुळे विजपुरवठा अनियमित असणे ही सर्वसाधारण बाब आहे. शासकीय आश्रमशाळेत इन्व्हर्टरची सोय बऱ्याच ठिकाणी आहे. हे इन्व्हर्टरची विजपुरवठा असताना त्या विजेचा वापर बॅटरी चार्जिंगसाठी करतात याअर्थाने ते आवर्ती स्वरूपाच्या खर्चात वाढ करणारे आहे. अशा अवस्थे ऐवजी जर अपारंपारिक स्वरूपाच्या पर्यायी विजपुरवठ्याची व्यवस्था केल्यास ती स्थायी व कमी खर्चाचे ठरू शकेल.
- २५) शासकीय आश्रमशाळेतील सर्वात अस्वच्छ जागा म्हणजे स्वच्छतागृहे या जागांची अवस्था सर्वत्र अत्यंत खराब असल्याचे आढळून येते. ही स्वच्छतागृहे किमान स्तरावर स्वच्छ ठेवण्यासाठी आवश्यक त्या पुरविण्याची सोय प्रत्येक शासकीय आश्रमशाळेत असावी. या जागांची नियमित देखभाल करण्यात यावी. (कायापालट योजनेच्या माध्यमातून काही दुरूस्त्या सद्यस्थिती करण्यात येत आहेत.) या जागांच्या नियमित स्वच्छतेसाठी दोन्ही वसतिगृहांसाठी स्वतंत्र सफाईगार असणे अनिवार्य असावे.
- २६) शासकीय आश्रमशाळेत सर्व कारणांसाठी पुरेशा प्रमाणात पाणीपुरवठा असणे आवश्यक आहे. त्यासाठी रेनवॉटर हार्वेस्टिंग सारख्या संकल्पना शासकीय आश्रमशाळा परिसरात राबविण्यात याव्यात. नविन शासकीय आश्रमशाळा संकुलाची उभारणी करताना रेनवॉटर हार्वेस्टिंग प्रकल्पाची उभारणी अनिवार्य असावी. याचबरोबर पिण्याच्या पाण्यासाठी उभारण्यात आलेले जलशुद्धिकरण स्रोत पुरेशा क्षमतेचे असावे. तसेच त्याच्या परिरक्षणासाठी वार्षिक करार करणे व परिरक्षणाची नोंदवही ठेवणे अनिवार्य असावे.
- २७) काही मुख्याध्यपकांशी केलेल्या चर्चेत असे आढळले की, कायापालट योजनेतर्गत आता विद्यार्थ्यांना वैद्यकीय सुविधा उपलब्ध करून घेण्यासाठी स्वतंत्र एक लाख रूपयेची तरतुद करून देण्यात आली असून ही बाब निश्चितपणे कौतुकास्पद आहे. शासकीय आश्रमशाळेतील आजारी विद्यार्थ्यांसाठी असणारी "सिकरूम" सुसज्ज स्वरूपात असणे आवश्यक आहे. ती सुसज्ज करण्यासाठी देखील कायापालट योजनेतील निधी वापरावा याशिवाय सिकरूमचा वापर इतर कोणत्याही कारणासाठी करण्यात येवू नये. तसेच विद्यार्थीनींसाठी स्वतंत्र सिकरूम असावी. नविन शासकीय आश्रमशाळा संकुलाचे बांधकाम करताना याबाबतची तरतुद अनिवार्यपणे असावी.
- २८) शासकीय आश्रमशाळेतील स्वयंपाकगृह ही अत्यंत महत्वाची जागा आहे. याठिकाणी शासकीय आश्रमशाळेतील अन्न तयार होते. त्यामुळे ही जागा स्वच्छ असणे आरोग्याच्या दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्वाचे आहे. यात कटाक्षाने सुधारणा होणे आवश्यक वाटते. याचप्रमाणे शासकीय आश्रमशाळेतील कोठीघर देखील तितकेच स्वच्छ व हवेशीर असावे. याही बाबतीत बहुतांश शासकीय आश्रमशाळेत अस्वच्छता आढळते. सदर दोन्ही बाबतीत विशेष काळजी घेण्यात यावी.

- २९) शासकीय आश्रमशाळेतील भोजनकक्ष टेबल बेंचेस नाहीत या अभावी विद्यार्थ्यांना जमिनीवरच आसनपट्ट्या टाकून जेवणासाठी बसावे लागते या आसन पट्ट्यांची स्वच्छता यथातथाच आहे. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेता भोजनकक्षात बसण्याची व्यवस्था स्वच्छ व स्वतंत्र असलीच पाहिजे तसेच प्रत्येक विद्यार्थ्यांस स्वतंत्र वाटी, ताट व पाणी पिण्यासाठी पेला पुरविण्यात यावे.
- ३०) शासकीय आश्रमशाळेची गरज लक्षात घेवून सद्या अस्तित्वात असलेल्या आकृतीबंधाचा पुनर्विचार करण्यात यावा. त्यात किमान दोन सुरक्षा रक्षक, दोन सफाई कामगार यांचा समावेश असणे आवश्यक आहे. तसेच दोन्ही अधिकाऱ्यांची पदे प्रत्येक शाळेत कोणत्याही परिस्थितीत रिक्त ठेवण्यात येवू नयेत. त्याचप्रमाणे या अधिकाऱ्यांना प्राथमिक स्वरूपात प्रथमोपचाराचे प्रशिक्षण देण्यात यावे. कारण अधिकाऱ्या हे सर्व वेळ विद्यार्थ्यांसोबत असतात त्यामुळे आणीबाणीच्या स्थितीत त्यांचे हे प्रशिक्षण उपयोगात येवू शकते.
- ३१) प्रत्येक शासकीय आश्रमशाळेत भरपूर स्वरूपात मोकळी जागा आहे मात्र मैदानी खेळ खेळण्या योग्य क्रिडांगण अभावानेच आढळून आले. प्रत्येक शासकीय आश्रमशाळेत किमान पातळीवर तयार करण्यात आलेले क्रिडांगण अनिवार्य असावे. याबाबत विधीची कमतरता असल्यास जिल्हा वार्षिक योजनेतील क्रिडांगणाचा विकास या योजनेद्वारे ही खेळाची मैदाने तयार केली जावू शकतात.
- ३२) शासकीय आश्रमशाळेत सर्व स्तरावरील कर्मचाऱ्यांसाठी पुरेशा प्रमाणात व सुस्थितीतील निवास व्यवस्था असणे अनिवार्य असावी नविन बांधण्यात येणाऱ्या शासकीय आश्रमशाळा संकुलात अशी व्यवस्था असल्याचे आढळून आले आहे. मात्र शासकीय आश्रमशाळा संकुलाचे बांधकाम अतिशय मंद गतीने होत आहे. त्यास वेळ देण्यात यावा व त्यासाठी पुरेशा निधीची तरतुद असावी. यासोबतच उपलब्ध केलेल्या निवास व्यवस्थेत शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचारी राहतात किंवा नाही याची खबरदारी मुख्याध्यापकांनी घ्यावी. जर हे शिक्षक उपलब्ध व्यवस्थेचा वापर करीत नसतील तर त्यांना निवास भत्ता देण्यात येवू नये.
- ३३) शासकीय आश्रमशाळेत अग्निशामन व्यवस्था नसणे ही बाब अत्यंत गंभीर स्वरूपाची आहे. प्रत्येक शासकीय आश्रमशाळेत कार्यक्षम अग्निशामन व्यवस्था असावी या व्यवस्थेचे नियमित परिरक्षण (मेंटनस) होतो आहे किंवा नाही यासंबंधीची नोंदवही असावी.
- ३४) विविध अधिकारी शाळा तपासणीसाठी भेट देत असतात त्यासाठी प्रत्येक शासकीय आश्रमशाळेत भेट नोंदवही आहे मात्र या नोंदवहीतील त्यांच्या अभिप्रायाच्या नोंदी वाचल्यातर त्यात शाळेची गुणात्मक सुधारणा व्हावी यासाठी कोणतीही सुचना केल्याचे आढळत नाही. भेट देणाऱ्या अधिकाऱ्याने शासकीय आश्रमशाळेत काही गुणात्मक बदल घडवून आणणेबाबत काही सुचना द्याव्या व अशा सुचना त्यांनी त्यांच्या वरिष्ठांना देखील सादर कराव्यात. याशिवाय शासकीय आश्रमशाळा सुधारणेत शालेय व्यवस्थापन समितीही महत्वाचा सहभाग असू शकतो मात्र या समितीचे अशा स्वरूपाचे कार्य कुठेही आढळले नाही. ही समिती अधिक कृतीशील असणे गरजेचे आहे.

राज्यात शिक्षणापासून वंचित असणाऱ्या आदिवासी समाजासाठी शासकीय आश्रमशाळा ही संस्था अत्यंत प्रभावी कार्य करू शकते. हिच अपेक्षा शासनाकडून शासकीय आश्रमशाळा सुरू करताना व्यक्त करण्यात आली होती. आदिवासी समाजाला शिक्षणाच्या मुख्यप्रवाहात आणण्या खेरीज त्यांचा विकास होवू शकत नाही. त्यामुळे शासकीय आश्रमशाळेस सक्षम व बळकट करणे प्राधान्याचे झाले नाही. आज शासकीय आश्रमशाळांची अवस्था फार चांगल्या स्थितीत नाही. या शासकीय आश्रमशाळांमध्ये उपरोक्त सुचविलेल्या सुधारणा केल्या गेल्यास या शासकीय आश्रमशाळांच्या शैक्षणिक तसेच भौतिक गुणवत्तेत निश्चितपणे सुधारणा होईल. सद्यस्थितीत शासकीय आश्रमशाळा संकल्पनेस सर्व बाजूंनी जी टिका सहन करावी लागते ती बंद होवून विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण उपलब्ध होवू शकेल अशी खात्री वाटते.

प्रपत्रे

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे
" शासकीय आश्रमशाळेतील पटसंख्या पाहणी " मूल्यमापन अहवाल

प्रपत्र - १

आदिवासी विकास आयुक्तालय, नाशिक स्तरावरील चौक १ : " आश्रमशाळा समूह "

योजनांतर्गत प्राप्त निधी, प्रत्यक्ष खर्च व अखर्चित निधी बाबतचा तपशिल.

(रु. हजारात)

अ.क्र.	वर्ष	आदिवासी क्षेत्रांतर्गत				आदिवासी क्षेत्राबाहेरील				निधी अखर्चित राहण्याची कारणे
		शाळांची संख्या	प्राप्त निधी	प्रत्यक्ष खर्च	अखर्चित निधी	शाळांची संख्या	प्राप्त निधी	प्रत्यक्ष खर्च	अखर्चित निधी	
१.	२०१२-१३									
२.	२०१३-१४									
३.	२०१४-१५									
४.	२०१५-१६									
५.	२०१६-१७									
६.	२०१७-१८									

चौक २ : सन २०१२-१३ ते सन २०१७-१८ या कालावधीतील शासकीय आश्रमशाळांमधील विद्यार्थी संख्या.

अ.क्र.	वर्ष	आदिवासी क्षेत्रांतर्गत			आदिवासी क्षेत्राबाहेरील		
		मुले	मुली	एकुण	मुले	मुली	एकुण
१.	२०१२-१३						
२.	२०१३-१४						
३.	२०१४-१५						
४.	२०१५-१६						
५.	२०१६-१७						
६.	२०१७-१८						

चौक ३ : शासकीय आश्रमशाळेतील वर्गनिहाय व वर्ष निहाय विद्यार्थी संख्या सन २०१२-१३ ते सन २०१७-१८

अ.क्र.	वर्ष	इयत्ता १ ली		इयत्ता २ री		इयत्ता ३ री		इयत्ता ४ थी		इयत्ता ५ वी	
		मुले	मुली	मुले	मुली	मुले	मुली	मुले	मुली	मुले	मुली
१.	२०१२-१३										
२.	२०१३-१४										
३.	२०१४-१५										
४.	२०१५-१६										
५.	२०१६-१७										
६.	२०१७-१८										

अ.क्र.	वर्ष	इयत्ता ६ वी		इयत्ता ७ वी		इयत्ता ८ वी		इयत्ता ९ वी		इयत्ता १० वी	
		मुले	मुली	मुले	मुली	मुले	मुली	मुले	मुली	मुले	मुली
१.	२०१२-१३										
२.	२०१३-१४										
३.	२०१४-१५										
४.	२०१५-१६										
५.	२०१६-१७										
६.	२०१७-१८										

अ.क्र.	वर्ष	इयत्ता ११ वी			इयत्ता १२ वी			एकूण		
		मुले	मुली	एकूण	मुले	मुली	एकूण	मुले	मुली	एकूण
१.	२०१२-१३									
२.	२०१३-१४									
३.	२०१४-१५									
४.	२०१५-१६									
५.	२०१६-१७									
६.	२०१७-१८									

चौक ४ : महिती उपलब्ध असल्यास मागील सहा वर्षातील शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांचे गळतीचे प्रमाण.

अ.क्र.	वर्ष	विद्यार्थ्यांची गळती			गळतीची टक्केवारी			गळतीची कारणे
		मुले	मुली	एकूण	मुले	मुली	एकूण	
१.	२०१२-१३							
२.	२०१३-१४							
३.	२०१४-१५							
४.	२०१५-१६							
५.	२०१६-१७							

चौक ५ : योजनेची अंमलबजावणी व कार्यपध्दती :

अ.क्र	बाब	तपशिल
१.	सदर योजनेसाठी शासनाकडून मागणी केल्याप्रमाणे निधी प्राप्त होतो काय ? १.होय २.नाही	
२.	सदर योजनेसाठी निधी शासनाकडून विहित वेळेत प्राप्त होते काय काय ? १.होय २.नाही	
३.	सदर योजनेची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होण्यासाठी राज्य स्तरावरून नियमितपणे निरीक्षण करण्यात येते काय ? १.होय २.नाही	
४.	राज्यात किती आश्रमशाळांमध्ये DBT ची योजना राबविण्यात येत आहे.	१. पूर्णतः - संख्या २. अंशतः संख्या
५.	सदर DBT योजनेबाबतचे आपले अभिप्राय नमुद करावेत. सदर योजनेतील यशोगाथा (Success Stories) असल्यास नमुद कराव्यात.	

चौक ६ : आश्रमशाळांमधील सोयी सुविधांबाबत माहिती.

अ.क्र	बाब	तपशिल
१.	राज्यामध्ये किती आश्रमशाळांना संरक्षक भिंती आहेत ?	
२.	शासकीय आश्रमशाळा संख्या. त्यापैकी मुलींसाठी स्वतंत्र आश्रम शाळांची संख्या किती ?	
३.	राज्यात मध्यवर्ती स्वयंपाक गृह (सेंट्रल किचन) केव्हापासुन सुरु करण्यात आले ? व सध्या कोणत्या शाळेत सुरु आहेत. सदर पध्दती बाबत आपले अभिप्राय नोंदवावेत.	
४.	राज्यातील किती आश्रमशाळांमध्ये कायम स्वरुपी पाणी पुरवठा व्यवस्था आहे.	
५.	किती आश्रमशाळांमध्ये तात्पुरत्या स्वरुपात पाणी पुरवठा व्यवस्था आहे ?	
६.	किती आश्रमशाळांमध्ये सोलर वॉटर हिटर बसविण्यात आले आहेत आहे ? त्यापैकी किती प्रत्यक्ष कार्यान्वीत आहेत ? व त्यासाठी किती खर्च झाला आहे ?	
७.	किती आश्रमशाळांमध्ये बायोमॅट्रिक मशीनचा पुरवठा झाला आहे ? त्यापैकी किती प्रत्यक्ष कार्यान्वीत आहेत ?	

चौक ७ आश्रमशाळांची सद्यस्थिती :

अ.क्र	बाब	तपशिल
१.	सद्यस्थितीत किती शासकीय आश्रमशाळांचे बांधकाम नवीन प्लॅन प्रमाणे झालेले आहे ?	
२.	मागील पाच वर्षात किती शासकीय आश्रमशाळा बंद झाल्या आहेत ? केव्हापासुन व त्याची कारणे काय ?	१. २. ३.
३.	शासकीय आश्रमशाळांमध्ये किती शाळांचे समायोजन केले गेले आहे ?	
४.	शासकीय आश्रमशाळेत प्रती विद्यार्थी किती खर्च येतो ?	

चौक ८: योजनेच्या कार्यान्वयातील अडचणी व उपाय योजना.

अ.क्र	बाब	तपशिल
१.	आश्रमशाळा समुह योजना क्षेत्र विकासाचा दृष्टीकोन सफल झाला असे आपणास वाटते काय ?	१.होय २.नाही
२.	नाही असल्यास त्याबाबतची प्रमुख कारणे कोणती ?	
३.	योजनेच्या कार्यान्वयातील अडचणी	अ) ब) क)
४.	योजनेची अंमलबजावणी योग्य पध्दतीने होण्यासाठी आपले अभिप्राय नमुद करावेत.	अ) ब) क)

चौक ९ : क्षेत्रिय कर्मचाऱ्यांचे अभिप्राय.

क्षेत्रिय कर्मचारी नांव	अभिप्राय

चौक १० : इतर माहिती.

अ.क्र	बाब	नाव	पदनाम	दिनांक	स्वाक्षरी
१.	माहिती देणारे अधिकारी				
२.	माहिती संकलित करणारे अधिकारी /कर्मचारी				
३.	निरीक्षण करणारे अधिकारी				

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे
 " शासकीय आश्रमशाळेतील पटसंख्या पाहणी " मूल्यमापन अहवाल

प्रपत्र - २

आदिवासी विकास अपर आयुक्त स्तरावरील

अ.क्र	बाब	तपशिल
१.	कार्यालयाचे नांव	
२.	कार्यालयाचा पत्ता	
३.	कार्यालयाचा दुरध्वनी क्रमांक	

चौक १ : " आश्रमशाळा समूह " योजनांतर्गत प्राप्त निधी, प्रत्यक्ष खर्च व अखर्चित निधी बाबतचा तपशिल. (रु. हजारात)

अ.क्र.	वर्ष	आदिवासी क्षेत्रांतर्गत				आदिवासी क्षेत्राबाहेरील				निधी अखर्चित राहण्याची कारणे
		शाळांची संख्या	प्राप्त निधी	प्रत्यक्ष खर्च	अखर्चित निधी	शाळांची संख्या	प्राप्त निधी	प्रत्यक्ष खर्च	अखर्चित निधी	
१.	२०१२-१३									
२.	२०१३-१४									
३.	२०१४-१५									
४.	२०१५-१६									
५.	२०१६-१७									
६.	२०१७-१८									

चौक २ : सन २०१२-१३ ते सन २०१७-१८ या कालावधीतील शासकीय आश्रमशाळांमधील विद्यार्थी संख्या.

अ.क्र.	वर्ष	आदिवासी क्षेत्रांतर्गत			आदिवासी क्षेत्राबाहेरील		
		मुले	मुली	एकुण	मुले	मुली	एकुण
१.	२०१२-१३						
२.	२०१३-१४						
३.	२०१४-१५						
४.	२०१५-१६						
५.	२०१६-१७						
६.	२०१७-१८						

ब) विभागांतर्गत शासकीय आश्रमशाळेच्या जमिनीबाबत.

आदिवासी क्षेत्रांतर्गत		
अ.क्र.	बाब	संख्या
१.	शासकीय जमीन असलेल्या आश्रमशाळांची संख्या	
२.	भाड्याच्या इमारतीतील आश्रमशाळा संख्या	
३.	एकुण आश्रमशाळा	
आदिवासी क्षेत्राबाहेरील		
१.	शासकीय जमीन असलेल्या आश्रमशाळांची संख्या	
२.	भाड्याच्या इमारतीतील आश्रमशाळा संख्या	
३.	एकुण आश्रमशाळा	

चौक २ : शासकीय आश्रमशाळांबाबतची माहिती.

अ.क्र.	बाब	माहिती
१.	आपले विभागांतर्गत प्रकल्प कार्यालयाकडून शासकीय आश्रमशाळेचे सन २०११-१२ ते २०१७/१८ मध्ये खालील बाबनिहाय किती प्रस्ताव प्राप्त झाले ? अ) नवीन तुकड्या सुरु करण्याबाबत. ब) अतिरीक्त तुकड्या बंद करण्याबाबत. क) आश्रमशाळांचे समायोजन करण्याबाबत. ड) वरील अ,ब,क,पैकी किती प्रस्ताव आदिवासी आयुक्तालय, नाशिक यांना सादर करण्यात आले ? त्यापैकी किती प्रस्ताव मंजूर झाले (अ,ब,क निहाय संख्या नमुद करा.)	
२.	शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थी संख्या दिवसेदिवस कमी होत आहे काय ? असल्यास त्याची काय कारणे आहेत ?	१. २. ३.
३.	याबाबत आपल्या स्तरावर काही उपाय योजना करण्यात आल्या आहेत काय ?	

अ.क्र	बाब	माहिती
४.	आपल्या विभागांतर्गत किती आश्रतशाळांमध्ये WASH कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे ? यासाठी किती आपल्या विभागांतर्गत प्रति वर्षी किती अनुदान प्राप्त होते ?	
५.	सन २०१६-१७ मध्ये आपल्या कार्यालयामार्फत किती आश्रमाशाळांना भेटी देण्यात आल्या ? भेटीच्या वेळी त्रुटी आढळून आल्या त्या नमुद कराव्यात.	
६.	आपल्या विभागांतर्गत कोणत्या उपाय योजना केल्या आहेत ?	१. २.
७.	राज्यात किती शाळांमध्ये DBT ची योजना राबविण्यात येत आहे.	१. पूर्णतः - संख्या २. अंशतः संख्या
८.	सदर DBT योजनेबाबतचे आपले अभिप्राय नमुद करावेत. याबाबत काही यशोगाथा (Success Stories) असल्यास नमुद कराव्यात.	१. २. १. २.

चौक ३: योजनेच्या कार्यान्वयातील अडचणी व उपाययोजना.

अ.क्र	बाब	तपशिल
१.	आश्रमशाळा समुह योजना क्षेत्र विकासाचा दृष्टीकोन सफल झाला असे आपणास वाटते काय ?	
२.	नाही असल्यास त्याबाबतची प्रमुख कारणे	१. २. ३.
३.	योजनेच्या कार्यान्वयातील अडचणी	१. २. ३.
४.	योजनेची अंमलबजावणी योग्य पध्दतीने होण्यासाठी आपले अभिप्राय नमुद करावेत ?	१. २. ३.

चौक ४ : शासकीय आश्रमशाळेतील जमातीनिहाय व इयत्तानिहाय विद्यार्थी संख्या (२०१२-१३ ते २०१७-१८ वर्षानिहाय स्वतंत्र तक्त्यात द्यावी.)

अ.क्र.	जमातीचे नांव		इयत्ता १ ली		इयत्ता २ री		इयत्ता ३ री		इयत्ता ४ थी		इयत्ता ५ वी		इयत्ता ६ वी		इयत्ता ७ वी							
	मुले	मुली	एकूण	मुले	मुली	एकूण	मुले	मुली	एकूण	मुले	मुली	एकूण	मुले	मुली	एकूण	मुले	मुली	एकूण				
१	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	
१.																						
२.																						
३.																						
४.																						
५.																						
६.																						
७.																						
८.																						
९.																						
१०.																						
११.																						
१२.																						
१३.																						
१४.																						
१५.																						
१६.																						
१७.																						
१८.																						
१९.																						
	एकूण																					

चौक ५ : प्रकल्प निहाय शासकीय आश्रमशाळांचा खर्च.

(रु.लाखात)

अ.क्र	प्रकल्पाचे नांव	वर्ष	अनुसूचित क्षेत्रांतर्गत शासकीय आश्रमशाळा			अनुसूचित क्षेत्राबाहेरील शासकीय आश्रमशाळा			एकुण			
			प्राप्तनिधी	प्रत्यक्ष निधी	अर्बिंचित निधी	प्राप्तनिधी	प्रत्यक्ष निधी	अर्बिंचित निधी	प्राप्तनिधी	प्रत्यक्ष निधी	अर्बिंचित निधी	
१.		२०१६-१७										
		२०१७-१८										
२.		२०१६-१७										
		२०१७-१८										
३.		२०१६-१७										
		२०१७-१८										
४.		२०१६-१७										
		२०१७-१८										
५.		२०१६-१७										
		२०१७-१८										
६.		२०१६-१७										
		२०१७-१८										
७.		२०१६-१७										
		२०१७-१८										
८.		२०१६-१७										
		२०१७-१८										

चौक ६ : क्षेत्रिय कर्मचाऱ्यांचे अभिप्राय.

क्षेत्रिय कर्मचारी नांव	अभिप्राय

चौक ७ : इतर माहिती.

अ.क्र	बाब	नाव	पदनाम	दिनांक	स्वाक्षरी
१.	माहिती देणारे अधिकारी				
२.	माहिती संकलित करणारे अधिकारी /कर्मचारी				
३.	निरीक्षण करणारे अधिकारी				

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे
"शासकीय आश्रमशाळेतील पटसंख्या पाहणी" मूल्यमापन अहवाल
 (या पत्रकातील माहितीचा उपयोग फक्त मूल्यमापन अहवाल तयार करण्यासाठी करण्यात येईल)

प्रपत्र-३
प्रकल्प स्तर

चौक १: ओळख तपशील

अ.क्र.	नांव	तपशील
१.	प्रकल्प कार्यालयाचे नांव	
२.	प्रकल्प कार्यालयाचा पत्ता	
३.	कार्यालयाचा दूरध्वनी क्रमांक	

चौक २ : " आश्रमशाळा समूह " योजनांतर्गत प्राप्त निधी, प्रत्यक्ष खर्च व अखर्चित निधी बाबतचा तपशील.

(रु. हजारात)

अ.क्र.	वर्ष	आदिवासी क्षेत्रांतर्गत				आदिवासी क्षेत्राबाहेरील				निधी अखर्चित राहण्याची कारणे
		शाळांची संख्या	प्राप्त निधी	प्रत्यक्ष खर्च	अखर्चित निधी	शाळांची संख्या	प्राप्त निधी	प्रत्यक्ष खर्च	अखर्चित निधी	
१.	२०१२-१३									
२.	२०१३-१४									
३.	२०१४-१५									
४.	२०१५-१६									
५.	२०१६-१७									
६.	२०१७-१८									

चौक ३ : सन २०१२-१३ ते सन २०१६-१७ या कालावधीतील शासकीय आश्रमशाळांमधील विद्यार्थी संख्या.

अ.क्र.	वर्ष	आदिवासी क्षेत्रांतर्गत			आदिवासी क्षेत्राबाहेरील		
		मुले	मुली	एकुण	मुले	मुली	एकुण
१.	२०१२-१३						
२.	२०१३-१४						
३.	२०१४-१५						
४.	२०१५-१६						
५.	२०१६-१७						
६.	२०१७-१८						

चौक- ४ : प्रकल्पांतर्गत शासकीय आश्रमशाळेच्या जमिनीबाबत.

आदिवासी क्षेत्रांतर्गत		
अ.क्र	बाब	तपशील
१.	शासकीय जमीन असलेल्या आश्रमशाळांची संख्या	संख्या
२.	भाड्याच्या इमारतीतील आश्रमशाळा संख्या	संख्या
३.	एकुण आश्रमशाळा	संख्या
आदिवासी क्षेत्राबाहेरील		
अ.क्र	बाब	तपशील
१.	शासकीय जमीन असलेल्या आश्रमशाळांची संख्या	संख्या
२.	भाड्याच्या इमारतीतील आश्रमशाळा संख्या	संख्या
३.	एकुण आश्रमशाळा	संख्या

चौक-५ : आश्रमशाळांबाबतची माहिती (पुढे सुरु ...)

अ.क्र	बाब	तपशील
१.	प्रकल्पांतर्गत येणारे अनुदान वेळेवर प्राप्त होते काय ?	होय/नाही
	(अ) अनुदान पुरेसे आहे काय ?	होय/नाही
	(ब) नसल्यास त्यावर काय उपाय योजना केली जाते ?	
२.	प्रकल्पांतर्गत किती आश्रमशाळांकडून पाच वर्षात खालील बाबनिहाय प्रस्ताव प्राप्त झाले ?	
	बाब	२०१२-१३
		२०१३-१४
		२०१४-१५
		२०१५-१६
		२०१६-१७
१.	नवीन अतिरिक्त तुकड्या	
२.	अतिरिक्त तुकड्या बंद करणे	
३.	आस्तित्वातील तुकड्या बंद करणे	
३.	प्रकल्प स्तरावर मुख्याध्यापकांच्या मासिक सभा होतात काय ?	होय/नाही
	होय असल्यास २०१६-१७ मधील सभांची संख्या	सभांची संख्या-----
	बैठकीमध्ये मांडण्यात आलेल्या ठळक अडचणी व त्यावरील उपाययोजना नमूद कराव्यात	
४.	आश्रमशाळेतील प्रवेश क्षमता पूर्णपणे वापरण्यासाठी आपले स्तरावर कोणती दक्षता घेण्यात येते ?	
५.	प्रकल्पांतर्गत किती आश्रमशाळांकडून DBT ची योजना राबविण्यात येत आहे.	१. पुर्णतः - संख्या २. अंशतः संख्या
६.	सदर DBT योजनेबाबतचे आपले अभिप्राय नमूद करावेत.	१. २.

अ.क्र	बाब	तपशील
७.	आपले कार्यालयामार्फत सन २०१५-१६ मध्ये आश्रमशाळेला दिलेल्या भेटीबाबतचा तपशील	
	१. प्रकल्प अधिकारी	भेटीची संख्या-----
	२. सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी	भेटीची संख्या-----
	३. शिक्षण विस्तार अधिकारी	भेटीची संख्या-----
	४. प्रकल्प अधिकारी यांचे आदेशान्वये आलेले कर्मचारी	भेटीची संख्या-----
८.	वरील अधिकारी यांनी भेटीच्यावेळी नोंदविलेले ठळक श्रे	१. २. ३.
९.	प्रकल्पांतर्गत यशस्वीपणे वाटचाल करणाऱ्या कोणत्या आश्रमशाळा आहेत ?	१. २. ३.
	यशस्वी उपक्रमांबाबत थोडक्यात माहिती नमूद करावी.	१. २. ३.
१०.	आश्रमशाळेत मध्यवर्ती स्वयंपाक गृह संकल्पना आपल्या प्रकल्पांतर्गत सर्व शाळांना राबविणे योग्य होईल काय ?	होय/नाही
	अ) आपल्या प्रकल्पांतर्गत वॉश (Wash) कार्यक्रम किती आश्रमशाळेमध्ये राबविण्यात येत आहे.	संख्या-----
	ब) त्यासाठी येणारा खर्च	रक्कम रुपये-----
११.	आश्रमशाळेत सुधारणा घडवून येण्यासाठी कोणते प्रयत्न केले जातात ?	१. २. ३.
१२.	प्रकल्पांतर्गत विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक गुणवत्ता वाढीसाठी काय उपाययोजना केल्या जातात?	१. २. ३.
१३.	प्रकल्पांतर्गत आश्रमशाळेतील मुख्याध्यापक/कर्मचार आश्रमशाळेच्या निवासस्थानात राहतात काय ?	होय/नाही
	नसल्यास, संबंधितांवर काय कार्यवाही केली जाते	१. २. ३.
१४.	प्रकल्पांतर्गत सर्वात जास्त गळती असलेली आश्रमशाळा व त्याबाबतची कारणे.	१. २. ३.

अ.क्र.	बाब	तपशील
१५.	प्रकल्पांतर्गत शासकीय आश्रमशाळांमधील गळतीचे प्रमाणाबाबत आपले अभिप्राय.	१. २. ३.
१६.	आश्रमशाळा समूह योजना क्षेत्र विकासाचा दृष्टीकोन सफल झाला आहे असे आपणास वाटते काय ?	होय/नाही
	नसल्यास, त्याबाबतची प्रमुख कारणे कोणती ?	१. २. ३.

चौक - ६ : क्षेत्रीय कर्मचाऱ्यांचे अभिप्राय

अ.क्र.	क्षेत्रीय कर्मचाऱ्यांचे नांव	अभिप्राय

चौक - ७ : इतर माहिती

अ.क्र.	बाब	नांव	पदनाम	दिनांक	स्वाक्षरी
१.	माहिती देणारे अधिकारी				
२.	माहिती संकलित करणारे अधिकारी/कर्मचारी				
३.	निरीक्षण करणारे अधिकारी				

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे
"शासकीय आश्रमशाळेतील पटसंख्या पाहणी" मूल्यमापन अहवाल
प्रपत्र-४ मुख्याध्यापक स्तर

(या पत्रकातील माहितीचा उपयोग फक्त मूल्यमापन अहवाल तयार करण्यासाठी करण्यात येईल)

चौक -१ ओळख तपशिल.

अ.क्र.	बाब	तपशिल
१.	आश्रमशाळेचे नांव व पत्ता	
२.	प्रकल्प कार्यालयाचे नांव व पत्ता	
३.	मुख्याध्यापक यांचे नांव व भ्रमणध्वनी क्रमांक. कार्यालयाचा दुरध्वनी क्रमांक	
४.	शिक्षण	

चौक -२ आश्रमशाळेची सर्वसाधारण माहिती.

अ.क्र.	बाब	तपशिल
१.	आश्रमशाळेचे अंतर कि.मी.	१) गावापासुन २) शहरापासुन ३) तालुक्यापासुन
२.	शाळेचे स्वरुप.	१) प्राथमिक. २) माध्यमिक ३) उच्च माध्यमिक
३.	शाळेची इमारत.	१) शासकीय कच्ची / पक्की २) भाड्याने कच्ची / पक्की
४.	आश्रमशाळेच्या १० कि.मी. अंतराच्या परिघात इतर शाळा आहेत काय ? असल्यास, संख्या नमुद करा.	१. २. ३.
अ.	जिल्हा परिषद शाळा.	
ब.	नामांकित शाळा.	
क.	संस्थेच्या शाळा.	
५.	आश्रमशाळेमधील प्रवेश क्षमता पुर्ण करण्यासाठी आपले स्तरावर कोणती दक्षता घेण्यात येते ?	
६.	आश्रमशाळेत सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजित केले जातात काय ?	होय/नाही
७.	आश्रमशाळेत क्रिडा, वक्तृत्व इत्यादी स्पर्धा घेतल्या जातात काय ?	

अ. क्र.	वर्ष	इ.११ वी			इ.१२ वी			एकूण		
		म्ह	म्ह	एकूण	म्ह	म्ह	एकूण	मुले	मुली	एकूण
१.	२०१२-१३									
२.	२०१३-१४									
३.	२०१४-१५									
४.	२०१५-१६									
५.	२०१६-१७									

चौक - ५ भरलेल्या / रिक्त पदांचा तपशिल.

अ.क्र.	पदनाम	पद संख्या	भरलेली पदे	रिक्त पदे	केव्हापासुन रिक्त
१.					
२.					
३.					
४.					
५.					
६.					

चौक - ६ शिक्षक व शिक्षकेत्तर कर्मचाऱ्यांची माहिती.

अ.क्र.	शिक्षक/शिक्षकेत्तर कर्मचाऱ्याचे नांव	पदनाम	शैक्षणिक पात्रता	शिकवित असलेले विषय	मुख्यालयात मुक्कामास असतात काय ?
१.					
२.					
३.					
४.					
५.					
६.					
७.					
८.					

चौक - ७ आश्रमशाळेतील सोयी सुविधा

अ.क्र.	बाब	तपशिल
१)	आपल्या शाळेमार्फत DBT योजना राबविण्यात येत आहे काय ? असल्यास अंशतः / पूर्णतः याबाबत आपले सविस्तर अभिप्राय नमुद करावेत.	होय / नाही १. २. ३.
२)	DBT योजना आपल्या शाळेत अंशतः राबविण्यात येत असल्यास विद्यार्थ्यांना आपले मार्फत वाटप करण्यात येणाऱ्या वस्तु नमुद कराव्यात.	१. २. ३. ४.
३)	आश्रमशाळेत पाण्याचा स्रोत काय आहेत ?	नळ/विहिर/नलिका विहिर/अन्य होय/नाही
४)	वीजेची सोय आहे का ? नसल्यास कारणे	१. गांवाचे विद्युतीकरण झालेले नाही. २. विद्युतीकरण झालेले आहे परंतु एमएसईबी कडून कनेक्शन मिळाले नाही. ३. वीजपुरवठा सुरु आहे परंतु आश्रमशाळेच्या इमारतीचे इलेक्ट्रीकल फिटिंग काम अपूर्ण आहे.
५)	ग्रंथालय असल्यास पुस्तकांची संख्या	(१) मासिके (२) वर्तमानपत्रे (३) गोष्टीची पुस्तके
६)	आश्रमशाळेपर्यंत बारमाही रस्ता आहे काय ?	होय/नाही
७)	अध्यापनासाठी उपलब्ध असलेली दृकश्राव्य साधने	(१) (२) (३)
८)	आश्रमशाळेत खालील उपक्रम राबविण्यात येतात का ?	१) एनसीसी होय/नाही २) स्काऊट गाईड होय/नाही ३) बँड पथक होय/नाही ४) हस्तकला होय/नाही ५) बालवीर होय/नाही ६) व्याव.प्रशिक्षण होय/नाही ७) राष्ट्रीय भावना जागृती कार्यक्रम होय/नाही

अ.क्र.	बाब	तपशिल		
१)	पुढील बाबी आश्रमशाळेत आहेत काय ?	१.	क्रीडांगण	होय/नाही
		२.	टी.व्ही.	होय/नाही
		३.	रेडिओ	होय/नाही
		४.	प्राथमिक उपचार सोय	होय/नाही
१०)	आश्रमशाळेत खालील वस्तु पुरविल्या जातात काय ?	१.	टेबल	होय/नाही
		२.	खुर्च्या	होय/नाही
		३.	घंटा	होय/नाही
		४.	घडयाळ	होय/नाही
		५.	रॅक्स/कपाटे	होय/नाही
११)	विद्यार्थ्यांना पुढील वस्तु पुरविल्या जातात का ?	१.	गादी, उशी, काँट	होय/नाही
		२.	बूट, सॉक्स, चपला	होय/नाही
		३.	स्कुल बॅग	होय/नाही
		४.	कुलुप	होय/नाही
		५.	५ वी ते १० वी पर्यंतच्या विद्यार्थ्यांना बेंचेस	होय/नाही
१२)	आश्रमशाळेत स्वतंत्र संगणक कक्ष आहे काय ? असल्यास संगणक संख्या -	होय/नाही		
१३)	आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांसाठी बायोमॅट्रिक मशीन आहे काय ?	होय/नाही		
	होय असल्यास ते कार्यान्वित आहे काय ? बायोमॅट्रिक मशीन संख्या.	१.		
		२.		
		३.		
१४)	आश्रमशाळेत जनरेटर / इन्व्हर्टर पुरविण्यात आले आहेत काय ?	होय/नाही		
१५)	आश्रमशाळेत सोलर सिस्टीम बसविण्यात आली आहे काय ?	होय/नाही		
१६)	असल्यास कार्यान्वित आहे काय ?	होय/नाही		

चौक - ८ आश्रमशाळेतील वैद्यकीय सुविधा

अ.क्र.	बाब	तपशिल
१	आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांची वैद्यकीय तपासणी नियमितपणे केली जाते का ?	एक/दोन/तीन
२	वैद्यकीय तपासणी किती वेळा केली जाते ?	१) २) ३)
३	भेट देणाऱ्या वैद्यकीय अधिकाऱ्याचा हुददा	
४	आश्रमशाळेत कोणकोणती औषधे उपलब्ध आहेत ?	१) २) ३)
५	अचानक उद्भवलेल्या आजारपणामुळे आश्रमशाळेला वर्षातून किती वेळा प्राथमिक आरोग्य केंद्राशी संपर्क साधावा लागला ?	एक/दोन/तीन
६	शासकीय वैद्यकीय मदत उपलब्ध न झाल्यास कोणाकडून वैद्यकीय उपचार करवून देण्यात येतात?	१) २) ३)
७	मागील एक वर्षात अशाप्रकारे शासकीय वैद्यकीय सेवा उपलब्ध न झाल्याने इतर वैद्यकीय व्यवसायाकडून किती वेळा वैद्यकीय उपचार करून घ्यावे लागले ?	
८	शासकीय वैद्यकीय सेवा उपलब्ध न होण्याची सर्वसाधारण कारणे काय आहेत ?	१) २) ३)
९	शाळेत लाईफ स्किल प्रशिक्षण सुरु आहे का ?	
१०	डी.बी.टी साठी सर्व विद्यार्थ्यांच्या खात्यावर पैसे जमा झाले आहे का ?	
११	आश्रमशाळेतील शिक्षक / मुख्याध्यापकांना प्रशिक्षणास पाठविले जाते काय ?	
१२	आश्रमशाळेत विद्यार्थी गुणवत्ता वाढीसाठी कोणता यशस्वी उपक्रम राबविला जातो.	१) २) ३)
१३	आश्रमशाळेच्या प्रचलित व्यवस्थापनामध्ये कोणत्या सुधारणा व्हाव्यात असे आपणास वाटते ?	१) २) ३)

अ.क्र.	बाब	तपशिल
१४	मागील पाच वर्षात गळतीची झालेल्या विद्यार्थ्यांची वर्षनिहाय संख्या देण्यात यावी.	सन २०१२-१३ सन २०१३-१४ सन २०१४-१५ सन २०१५-१६ सन २०१६-१७ सन २०१७-१८
१५	सदर गळती थांबविण्यासाठी काय उपाय योजना केल्या ?	१) २) ३)
१६	मागील तीन वर्षात आश्रमशाळेतील विद्यार्थी किती विद्यार्थी नामांकित शाळेत प्रवेशित झाले.	सन २०१५-१६ सन २०१६-१७ सन २०१७-१८

चौक ९ : शासनामार्फत प्राप्त अनुदान व प्रत्यक्ष खर्च. (सन२०१६-१७)

अ.क्र.	खर्चाची बाब	उपलब्ध अनुदान	प्रत्यक्ष झालेला खर्च	शिल्लक तरतुद	तरतुद पुरेशी नसल्यास त्याची कारणे
१.	वेतन				
२.	प्रवास खर्च				
३.	कार्यालयीन खर्च				
४.	आहार खर्च				
५.	साधन सामुग्री				
६.	इतर खर्च				
७.	मजुरी				
८.	वीज व पाणी				
	एकुण				

चौक - १० : आश्रमशाळेला मागील वर्षात अधिकाऱ्यांनी दिलेल्या भेटीचा तपशिल.

अ.क्र.	भेटी दिलेले अधिकारी	भेटीची संख्या
१.	अपर आयुक्त	संख्या-
२.	प्रकल्प अधिकारी	संख्या
३.	सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी	संख्या
४.	शिक्षण विस्तार अधिकारी	संख्या
५.	प्रकल्प कार्यालयातील कर्मचारी	संख्या
६.	इतर	संख्या

चौक - ११ इतर माहिती.

अ.क्र.	बाब	नाव	पदनाम	दिनांक	स्वाक्षरी
१.	माहिती देणारे अधिकारी				
२.	माहिती संकलित करणारे अधिकारी /कर्मचारी				
३.	निरीक्षण करणारे अधिकारी				

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे
"शासकीय आश्रमशाळेतील पटसंख्या पाहणी" मूल्यमापन अहवाल

प्रपत्र - ५

अधीक्षक/अधीक्षिका स्तर

(या पत्रकातील माहितीचा उपयोग फक्त मूल्यमापन अहवाल तयार करण्यासाठी करण्यात येईल)

चौक - १ : ओळख तपशील

अ.क्र.	बाब	तपशील
१.	आश्रमशाळेचे नांव व पत्ता	
२.	प्रकल्प कार्यालयाचे नांव	
३.	अधीक्षक/अधीक्षिका यांचे नांव	
४.	शिक्षण	

चौक - २ : वसतिगृह व पाणीपुरवठा विषयक माहिती

अ.क्र.	बाब	तपशील
१.	आश्रमशाळा व वसतिगृह एकाच इमारतीत आहेत काय ?	होय/नाही
२.	आपणाकडे अधीक्षक/अधीक्षिका या पदाचा अतिरिक्त कार्यभार आहे काय ?	होय/नाही
	होय असल्यास मूळ पदनाम नमूद करा.	
३.	वसतिगृहात राहणाऱ्यांची संख्या	मुले संख्या मुली संख्या
४.	विद्यार्थी/विद्यार्थिनींसाठी स्नानगृह/शौचालय पुरेसे आहे काय ?	होय/नाही
	नाही असल्यास आवश्यक संख्या	संख्या-----
५.	वसतिगृहातील एका खोलीमध्ये राहणाऱ्या विद्यार्थी/विद्यार्थिनींची संख्या	संख्या-----
६.	वसतिगृहात प्रार्थना होते काय ?	होय/नाही
	होय असल्यास प्रार्थनेची वेळ नमूद करावी.	
७.	वसतिगृहात पाण्याची व्यवस्था कोणत्या स्वरूपाची आहे ?	नळ/हातपंप/विहिर/ इतर (नमूद करा)
८.	वसतिगृहात बारमाही पाण्याची व्यवस्था आहे काय?	होय/नाही
९.	नसल्यास, पर्यायी व्यवस्था काय ?	
१०.	वसतिगृहात विद्यार्थी दररोज आंघोळ करतात काय ?	होय/नाही
११.	आंघोळीसाठी गरम पाण्याची व्यवस्था आहे काय ?	होय/नाही
१२.	वसतिगृहात पिण्याच्या पाण्यासाठी फिल्टर आहे काय ?	होय/नाही
१३.	असल्यास किती क्षमतेचा ?	
१४.	आरोग्यविषयक माहिती	

चौक-३ आरोग्यविषयक माहिती

अ.क्र.	बाब	तपशील				
१.	आश्रमशाळेतील साफसफाई कोणामार्फत केली जाते ?					
२.	आश्रमशाळेतील आजारी विद्यार्थी/विद्यार्थिनीला उपचारासाठी कोठे नेतात	खाजगी/प्रा.आ.केंद्र /ग्रामीण रुग्णालय				
३.	आजारी विद्यार्थी/विद्यार्थिनीला अॅडमिट केल्यास त्यांच्याजवळ कोण थांबते ?					
४	आश्रमशाळेत विद्यार्थी/विद्यार्थिनीची वैद्यकीय तपासणी वर्षातून किती वेळा करण्यात येते ?					
५.	शाळेत लैंगिक अत्याचार घटना घडली आहे काय	होय/नाही				
६.	अन्न/पाणी यातून विषबाधा झाली आहे काय ?	होय/नाही				
७.	आश्रमशाळेतील विद्यार्थी/विद्यार्थिनी यांचे मागील पाच वर्षातील मृत्युची संख्या					
अ.क्र.	मृत्युचे कारण	२०११-१२	२०१२-१३	२०१४-१५	२०१६-१७	२०१७-१८
१.						
२.						
३.						
४.						
८.	मृत्यु होऊ नयेत यासाठी कोणती खबरदारी/उपाययोजना करण्यात येतात?					
	१.					
	२.					
	३.					

चौक-४ भोजन व्यवस्था व इतर बाबींची माहिती

अ.क्र.	बाब	तपशील
१.	वसतिगृहात स्वतंत्र स्वयंपाकगृह आहे काय ?	होय/नाही
२.	स्वयंपाकगृहात कोणते इंधन वापरले जाते ?	(नमूद करावे)
३.	गॅसचा वापर होत असल्यास किती सिलेंडर पुरविण्यात येतात ?	संख्या
४.	सिलेंडर पुरेसे नसल्यास काय उपाययोजना करण्यात येतात ?	(नमूद करावे)
५.	आश्रमशाळेत चव रजिस्टर ठेवले आहे काय ?	होय/नाही
६.	वसतिगृहात विद्यार्थी/विद्यार्थिनीना जेवण व नाष्टा वेळेवर दिला जातो काय ?	होय/नाही
७.	विद्यार्थ्यांना देण्यात येणारे दुपारचे जेवण रात्रीपर्यंत व रात्रीचे जेवण सकाळपर्यंत नमून्यादाखल ठेवतात काय ?	होय/नाही

चौक-५ सर्वसाधारण माहिती

अ.क्र	बाब	तपशील
१.	वसतिगृहात विद्यार्थी/विद्यार्थिनी स्वतःच्या घरी कधी जातात	(नमूद करावे) १) २) ३)
२.	वसतिगृहात गोपनीय (एम.सी.) रजिस्टर ठेवले आहे काय ?	होय/नाही
३.	वसतिगृहासाठी स्वतंत्र पहारेकरी आहे काय ? असल्यास पहारेकरी संख्या	होय/नाही संख्या
४.	आश्रमशाळेत रात्रीच्या वेळी कोणता अनुचित प्रकार घडला आहे काय ? होय असल्यास नमूद करावे.	होय/नाही १) २) ३)
५.	आश्रमशाळेत विद्यार्थी/विद्यार्थिनी वाटप करण्यात येणाऱ्या वस्तु (संख्या नमूद करावी)	होय/नाही
	(१) सतरंजी/ब्लॅकेट संख्या----- (२) बेडशीट ----- (३) बस्कर/गादी ----- (४) ताट/वाटी/तांब्या (५) चादर (६) उशी/कव्हर	
६.	वसतिगृहात व्यवस्थापनात येणाऱ्या अडचणी	१) २) ३)
७.	वसतिगृहात येणाऱ्या अडचणीवर काय उपाययोजना केल्या जातात ?	१) २) ३) ४)

चौक-६ क्षेत्रीय कर्मचाऱ्याचे अभिप्राय

क्षेत्रीय कर्मचारी नांव	अभिप्राय

चौक-७ क्षेत्रकामाबाबत माहिती

अ.क्र.	बाब	नांव	पदनाम	दिनांक	स्वाक्षरी
१.	माहिती देणारे अधिकारी				
२.	माहिती संकलित करणारे अधिकारी/ कर्मचारी				
३.	निरीक्षण करणारे अधिकारी				

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे
"शासकीय आश्रमशाळेतील पटसंख्या पाहणी" मूल्यमापन अहवाल

प्रपत्र - ६

आश्रमशाळेतील मुख्याध्यापक

१. शैक्षणिक बाबी -

अ.क्र.	बाब	तपशिल
१.	शाळेला वॉल कंपाऊड व गेट आहे काय ?	
२.	शाळेत विद्यार्थ्यांसाठी बेंच आहेत का ?	
३.	शाळेचे विद्यार्थ्यांसाठी खेळाचे क्रिडांगण आहे का ? खेळाचे साहित्य कोणकोणते आहे ?	१. २. ३.
४.	विद्यार्थी / विद्यार्थिनी तालुकास्तर / जिल्हास्तर / राज्यस्तर स्तरावर खेळायला जातात काय ?	
५.	शाळेत ग्रंथालय / प्रयोगशाळा आहे काय ?	
६.	शाळेत शिकविण्यासाठी प्रत्येक विषयाला विषय शिक्षक उपलब्ध आहेत का ?	
७.	शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या कलागुणांना वाव देण्याकरीता कोणकोणते उपक्रम राबवितात ?	
८.	शाळेत विद्युत व्यवस्था कशी आहे ? उदा : फॅन, ट्युबलाईट, बल्ब इ.	
९.	लाईट गेल्यानंतर जनरेटर / इन्व्हर्टर आहे काय ?	
१०.	विद्यार्थ्यांना वहया पुस्तके स्टेशनरी वाटप केली आहे काय ?	
११.	विद्यार्थ्यांना गणवेश / बुट / मोजे / नाईटड्रेस दिले जातात काय ?	

२. वसतीगृहातील सोयी सुविधा-

अ.क्र.	बाब	तपशिल
१.	विद्यार्थी - विद्यार्थीनींसाठी वेगवेगळे वसतीगृह आहे काय ?	
२.	वसतीगृहात शौचालय, स्नानगृह किती आहेत ?	
३.	वसतीगृहात भोजन कक्ष आहे काय ?	
४.	वसतीगृहातील विद्यार्थी/विद्यार्थीनी साठी किती खोल्या आहेत ?	
५.	वसतीगृहात मनोरंजन / ज्ञान मिळविण्यासाठी दुरदर्शन संच आहे काय ?	
६.	वसतीगृहात अधीक्षक / अधीक्षिका स्वतंत्र आहे काय ?	
७.	अधीक्षक / अधीक्षिकांना निवासस्थान स्वतंत्र आहे काय ?	
८.	वसतीगृहात विद्यार्थी/विद्यार्थीनी आजारी पडल्यास कोणत्या ठिकाणी दवाखान्यात नेतात ?	प्राथमिक आरोग्य केंद्र / ग्रामीण रुग्णालय / जिल्हा रुग्णालय
९.	वसतीगृहात पिण्याच्या पाण्याची व वापरण्याच्या पाण्याची व्यवस्था कशाप्रकारची आहे ?	
१०.	वसतीगृहात आंथरुण / पांघरुण / ताट / वाटी / ग्लास वाटप केले आहे काय ?	

३. शिक्षक व शिक्षकेत्तर कर्मचाऱ्यांची माहिती.

अ.क्र.	शिक्षक/शिक्षकेत्तर कर्मचाऱ्याचे नांव व पदनाम	मंजूर पदे	भरलेली पदे	रिक्त पदे	शैक्षणिक पात्रता	शिकवित असलेले विषय	मुख्यालयात मुक्कामास असतात काय ?
१.							
२.							
३.							
४.							
५.							
६.							

४. योजनेच्या कार्यान्वयनातील अडचणी व उपाययोजना.

अ.क्र.	बाब	तपशिल
१.	आश्रमशाळा समूह योजना क्षेत्र विकासाचा दृष्टीकोन सफल झाला असे आपणास वाटते काय ?	होय / नाही
२.	नसल्यास त्याबाबतची प्रमुख कारणे.	१. २. ३.
३.	योजनेच्या कार्यान्वयनातील अडचणी.	१. २. ३.
४.	योजनेची अंमलबजावणी योग्य पध्दतीने होण्यासाठी आपले अभिप्राय नमूद करावेत.	१. २. ३.

५. क्षेत्रकामाबाबत माहिती

अ.क्र.	बाब	नांव	पदनाम	दिनांक	स्वाक्षरी
१.	माहिती देणारे अधिकारी				
२.	माहिती संकलित करणारे अधिकारी/ कर्मचारी				
३.	निरीक्षण करणारे अधिकारी				

२. वसतीगृहातील सोयी सुविधा-

अ.क्र.	बाब	तपशिल
१.	विद्यार्थी - विद्यार्थीनींसाठी वेगवेगळे वसतीगृह आहे काय ?	
२.	वसतीगृहात शौचालय, स्नानगृह किती आहेत ?	
३.	वसतीगृहात भोजन कक्ष आहे काय ?	
४.	वसतीगृहातील विद्यार्थी/विद्यार्थीनी साठी किती खोल्या आहेत ?	
५.	वसतीगृहात मनोरंजन / ज्ञान मिळविण्यासाठी दुरदर्शन संच आहे काय ?	
६.	वसतीगृहात अधीक्षक / अधीक्षिका स्वतंत्र आहे काय ?	
७.	अधीक्षक / अधीक्षिकांना निवासस्थान स्वतंत्र आहे काय ?	
८.	वसतीगृहात विद्यार्थी/विद्यार्थीनी आजारी पडल्यास कोणत्या ठिकाणी दवाखान्यात नेतात ?	प्राथमिक आरोग्य केंद्र / ग्रामीण रुग्णालय / जिल्हा रुग्णालय
९.	वसतीगृहात पिण्याच्या पाण्याची व वापरण्याच्या पाण्याची व्यवस्था कशाप्रकारची आहे ?	
१०.	वसतीगृहात आंथरुण / पांघरुण / ताट / वाटी / ग्लास वाटप केले आहे काय ?	

३. शिक्षक व शिक्षकेत्तर कर्मचाऱ्यांची माहिती.

अ.क्र.	शिक्षक/शिक्षकेत्तर कर्मचाऱ्याचे नांव व पदनाम	मंजूर पदे	भरलेली पदे	रिक्त पदे	शैक्षणिक पात्रता	शिकवित असलेले विषय	मुख्यालयात मुक्कामास असतात काय ?
१.							
२.							
३.							
४.							
५.							
६.							

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे
" शासकीय आश्रमशाळेतील पटसंख्या पाहणी " मूल्यमापन अहवाल
आश्रमशाळा सोडून गेलेले विद्यार्थी / विद्यार्थिनी

प्रपत्र - ७

चौक - १ ओळख तपशिल

१) विद्यार्थ्यांचे नाव -

२) जिल्हा - तालुका - गाव -

३) घरापासून आश्रमशाळेचे अंतर -- कि.मी

४) वडीलांचा व्यवसाय - जोडधंदा - वार्षिक उत्पन्न -

५) कुटूंबातील एकूण व्यक्ति - पुरुष - स्त्रिया - मुले -

चौक -२ शाळा सोडण्याविषयीचा तपशिल:

शाळा सोडतेवेळी वय	कितवी पासून शाळा सोडली	शाळा सोडण्याचे कारण	सद्याचा कामाचा तपशिल	मिळणारा रोज

६) शासनाने दरमहा पैसे देण्याची व्यवस्था केली तर शाळेत पुन्हा जाऊ शकाल काय?

होय/नाही.

७) शाळा सोडून जाऊ नका याविषयी शिक्षकांनी काय मार्गदर्शन केले किंवा समजावून सांगितले?

८) आश्रमशाळेत सर्व खर्च शासन करते. तरीसुद्धा शाळा मध्येच सोडण्याचे कारण काय?

माहिती देणाऱ्याचे नांव		माहिती घेणाऱ्याचे नांव	
स्वाक्षरी		स्वाक्षरी	
पदनाम		पदनाम	
ठिकाण / दिनांक :			

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे
आश्रमशाळेतील पटसंख्येबाबतचा मूल्यमापन अहवाल
आश्रमशाळेच्या निरीक्षणाबाबतचे प्रपत्र

चौक-१ ओळख तपशील

अ.क्र	बाब	तपशील
(१)	आश्रमशाळेचे नांव व पत्ता	
(२)	प्रकल्प कार्यालयाचे नांव	
(३)	आश्रमशाळेचा दूरध्वनी क्रमांक	

चौक-२ आश्रमशाळेतील सोयी सुविधांबाबत

अ.क्र	बाब	तपशील
१.	शाळेची जागा	स्वतःच्या मालकीची/भाड्याची
२.	मुख्याध्यापकांसाठी स्वतंत्रा खोली आहे काय ?	होय/नाही
३.	शाळेला संरक्षक भिंत आहे काय ?	होय/नाही
४.	अपंगासाठी रॅम्प आहे काय ?	होय/नाही
५.	शाळेला स्वतंत्र क्रीडांगण आहे काय ?	होय/नाही
६.	स्वतंत्र स्वयंपाकगृह आहे काय ?	होय/नाही
७.	भोजन कक्ष स्वतंत्र आहे काय ?	होय/नाही
८.	मुला/मुलींसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृह आहेत काय ?	होय/नाही
९.	होय असल्यास स्वच्छतागृहांची संख्या	मुलींकरिता----- मुलांकरिता-----
१०.	पाणी पुरवठ्याचे स्वरूप	कायम/तात्पुरता
११.	मुले/मुलींसाठी पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था स्वतंत्र आहे काय ?	होय/नाही
१२.	मुलामुलींची वसतिगृहाची इमारत स्वतंत्र आहे काय ?	होय/नाही
१३.	नसल्यास काय व्यवस्था करण्यात आली आहे ?	१. २. ३.
१४.	आजारी विद्यार्थी/विद्यार्थीनींसाठी स्वतंत्र खोल्या आहेत काय ? नमूद करा.	होय/नाही
१५.	विद्यार्थी/ विद्यार्थीनींसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृह आहेत काय ?	होय/नाही
१६.	विद्यार्थी/विद्यार्थीनींसाठी स्वतंत्र स्नानगृहे आहेत काय ?	होय/नाही
१७.	प्रयोगशाळा /ग्रंथालय स्वतंत्र आहे काय ?	होय/नाही